

İNGİLTERE’NİN BASRA KÖRFEZİ POLİTİKALARI VE GENERAL TOWNSHEND’İN KÛTÜ’L AMÂRE’DE ESİR DÜŞMESİ

Durmuş Akalın*

Giriş

Tarih boyunca her zaman önemli bir noktada olan Irak, Kanuni Sultan Süleyman zamanında Osmanlı idaresine girmiş ve Musul, Bağdat ve Basra olarak üç vilayete bölünmüştür. Her vilayetin başına bir vali atanmıştır. Ancak Bağdat’ın statüsü diğer iki vilayetten daha üstün olmuştur.¹ Aynı şekilde, Kût’ül Amâre’nin Osmanlı idaresine girmesi de Kanuni Sultan Süleyman zamanında Bağdat’ın fethi sırasında gerçekleşmiştir. Kût’ül Amâre, İran Şahı I. Abbas’ın Bağdat’ı almasıyla bir ara elden çıktıysa da IV. Murad’ın Bağdat’ı ele geçirmesiyle tekrar Osmanlı Devleti sınırları içerisine girmiştir.² Uzun bir süre de hem Bağdat hem de Kût’ül Amâre, bu şekilde Osmanlı siyasi sınırları içerisinde kalan yerler olmuşlardır. Ancak 19. yüzyıl yaklaşırken Osmanlı Devleti’nin İstanbul’dan uzak topraklarında yönetim boşlukları ve kopmalar kendini göstermeye başlamıştır. Bu durumun önüne geçmek için II. Mahmud padişahlığı süresince devam edecek merkezîyetçi politikalara başlamak zorunda kalmıştır.

Osmanlı Devleti, 19. yüzyılın başında Irak’taki otoritesini kuvvetlendirmek ve devletin gücünü etkisizleştirmeye dönük gelişmelerin önünü almak için Musul’dan başlamak üzere Irak’ın birçok noktasında varlığını sağlamlaştırdı.³ Bu politika sadece Irak toprakları ile sınırlı kalmadı. Çok yönlü bir şekilde devam etti. Bu kapsamda Osmanlı Devleti 19. yüzyılda Arap eyaletlerini tekrar kontrol altına almak için tüm enerjisini ortaya koydu. 1818’de Mısır’ın yardımı ile Suudi Emirliği etkisiz hale getirildi. 1831’de Irak’ta doğrudan Osmanlı idaresi tesis edildi. Ardından 1840’ta Suriye’deki Osmanlı idaresi ele alındı. 1849’da da Osmanlılar yönünü Yemen’e çevirdiler.⁴ Ancak tüm bu gelişmeler yaşanırken bölgedeki otorite boşluğundan istifade eden İngiltere, Hindistan yolu ve ticaret güzergâhları üzerindeki kritik noktalar üzerinde varlığını sağlamlaştırma ve genişletme yolunu tuttu.

1. I. Dünya Savaşı Öncesi İngiltere’nin Basra ve Kızıldeniz Politikaları

İngiltere, Hindistan sömürmesine sahip olduktan sonra bölge üzerinde daha etkin bir güç haline geldi. Bu yeni sömürge İngiltere’den çok uzaktaydı ancak İngiltere’ye ekonomik bakımdan inanılmaz bir güç kazandırıyordu. Bu nedenle, ne şekilde olursa olsun, bu sömürgecinin korunması ve etki alanının da mümkün olduğunca genişletilmesi gerekiyordu. Bu politika uzun yıllar İngiliz dış politikasının temel esaslarından biri oldu. Öyle ki Hindistan, İngiltere’nin çevre ülkelerle olan münasebetlerinde bir mihenk taşı oldu. İngiltere ile ilişkiler 19. yüzyıla kadar dostluk ve ticaret temelli olarak gelişirken, yüzyılın başından itibaren Avrupa’daki siyasi çekişmelerden etkilenmeye başladı. Avrupa’da yaşanan teknolojik gelişmeler ve devletlerarası rekabet bir süre sonra, sömürgecilik yarışını daha acımasız ve bölge toplumları üzerinde daha yıpratıcı bir hâle getirdi. İngiltere bu dönemde ticari çıkarlarını da Hindistan’ın çok ötesine taşıdı. Basra Körfezi ve Aden Körfezi bu kapsamda son derece önemli noktalar olarak değerlendirildi.

* Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, dakalin@pau.edu.tr.

¹ Soli Shahvar, “Tribes and Telegraphs in Lower Iraq: The Muntafiq and the Bagdad-Basrah Telegraph Line of 1863-65”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 39 No. 1, Taylor & Francis, 2003, p. 89.

² Mustafa Bilge, Kut’ül Amare”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt 26, s. 502.

³ Soli Shahvar, *a.g.m.*, p. 90-91.

⁴ Durmuş Akalın, “Yemen’de Şeyh Said Adlı Arazi Çevresinde Osmanlı-Fransız Rekabeti (1868-1912)”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXX/1, 2015a, s. 3.

Aden Körfezi'nde bazı stratejik noktalar 19. yüzyıl boyunca Avrupa devletlerinin ilgi gösterdikleri yerlerden oldu. Yüzyıl boyunca Maskat, Aden ve Moha önemli ticaret merkezleriydi. Buraların ticari önemi, hem İngilizler hem de Hint yetkililer bakımından son derece kıymetli kabul ediliyordu.⁵ 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yeni bir yayılma politikası takip eden Fransa da Mısır, Kızıldeniz ve Basra Körfezi taraflarında daha etkili olma konusunda ısrarını devam ettirdi.⁶ Bu durum haliyle İngiltere'yi rahatsız ediyordu. Ancak İngiltere için asıl tehlike Napoléon Bonaparte oldu. Hindistan'a doğru ilerleyen Napoléon, İngiltere'yi bir dizi önlemler almaya mecbur etti. 1798'de Fransızlar Mısır'a girince İngiltere, Maskat Sultanı ile bir anlaşmaya vardı ve bölgedeki Fransız varlığını etkisiz kılmaya çalıştı. 12 Ocak 1798'de yapılan anlaşma ile İngiliz varlığı Basra Körfezi'nde kesin bir şekilde başlamış oldu. İngilizler bununla yetinmeyerek, Ekim 1798 ortalarında Maskat'taki İngiliz politik acentesi aracılığıyla Fransızların ve Hollandalıların Umman bölgesindeki ticari faaliyetlerini kısıtlamak üzere teşebbüse geçtiler.⁷ İngiltere, Yakındoğu'da yararlanabileceği her unsurla işbirliğini sürdürdü ve onları Fransa'ya karşı olmaları için ikna etmeye çalıştı. Bu doğrultuda İran Şahı, Umman İmamı, Mekke Şerifi ve Bağdat Paşası ile sürekli diyalog halindeydi.⁸ İngiltere'nin Basra Körfezi'nde nüfuz kurmaya başlaması ve Maskat'taki sultan ile görüşmeleri sorunsuz bir şekilde ilerlemedi. İngilizler bölge üzerindeki etkilerini arttırmaya çalışırken Basra Körfezi çevresindeki birçok kabile, özellikle de bunlar içinde en güçlüsü olan Kâsımiler, İngilizlere karşıydılar. Ancak Hindistan hükümetinin gönderdiği kuvvetler onları yendi ve 1820'de bir anlaşmaya zorladı. Anlaşma korsanlığı yasakladığı gibi, İngilizlerin bölgedeki varlığını da perçinlemiş oldu.⁹

Basra Körfezi'nde 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başında korsanlık yaygındı. Ancak İngiltere 1820'de bölgedeki güçlerle yaptığı anlaşmayla bu durumu kontrol altına aldı ve körfezde hâkim bir konuma yükseldi. Böylece körfezde devamlı bir ateşkes elde edildi. İngiltere; bölgedeki konumunu 1835, 1843 ve 1853'te yaptığı anlaşmalarla iyice geliştirdi ve Basra Körfezi korsanlıkla anılan bir yer olmaktan çıkarak barış sahilleri adıyla anılmaya başlandı. Böylece İngiltere 1830'lardan itibaren Basra Körfezi'nde bir otorite tesis etti. İngiltere için bölgedeki hâkimiyetin merkezinde Hindistan vardı. Bu yüzden irtibat kurulan bölgelerle Hindistan arasında bağ kurmak için, 1862'den itibaren Bağdat ve Hindistan arasında telgraf hatları tesis edildi. İngiltere'nin bölgedeki varlığını asıl güçlendiren anlaşmalardan biri de 1892'de yapıldı. Bu anlaşma ile bölgedeki yerel unsurların İngiltere dışında başka hiçbir devletle bağlantı kurmamaları temin edilmiş oldu. 1853'te İngiltere, Kuveyt ve Bahreyn ile ardından 1916'da Katar ile ateşkes anlaşmalarını genişletti. Böylece körfezde etkin bir güç olurken bölgedeki şeyhlerin başka güçlerle irtibat kurmasının da önüne geçmiş oldu.¹⁰

İngiltere'nin Basra Körfezi dışında ilgilendiği bir diğer nokta ise Kızıldeniz oldu. Özellikle Yemen sınırları içerisinde kalan Aden gibi şehir ve limanlar Hindistan açısından olmazsa olmaz bir önem taşıyordu. Ancak bu ilgi de Maskat'ta olduğu gibi, Fransız tehdidiyle birlikte şekillendi. Fransızların mümkün olduğu kadar Kızıldeniz'de faaliyet göstermelerinin engellenmesi, bu mümkün olamazsa Aden Körfezi'ne asla sokulmamaları üzerine bir taktik ve strateji izlendi. Bu politika ise kaçınılmaz olarak Kızıldeniz ve Aden Körfezi arasında kalan Babü'l Mendeb Boğazı'nı o zamana kadar hiç olmadığı bir surette kıymetli hale getirdi. Öne çıkan ilk nokta ise Perim Adası oldu. Napoléon Savaşları sırasında ada geçici olarak işgal edilse

⁵ Durmuş Akalın, "XIX. Yüzyılda Aden Körfezi'nde Avrupalı Güçler ve Osmanlı Devleti," *I. Uluslararası Sosyal Bilimler Araştırmaları Kongresi*, Ed. Hasan Kara, Saraybosna, 2015b, s. 56-57.

⁶ Durmuş Akalın, *Süveyş Kanalı*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2015c, s. 171.

⁷ Durmuş Akalın, *a.g.m.*, 2015b, s. 57.

⁸ Durmuş Akalın, "İngiltere ve Osmanlı Devleti Arasında Perim Adası (1798-1914)," *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı 56, 2014a, s. 239.

⁹ Durmuş Akalın, *a.g.e.*, 2015c, s. 144; Durmuş Akalın, *a.g.m.*, 2015b, s. 58.

¹⁰ Durmuş Akalın, *a.g.m.*, 2015b, s. 58.

de İngilizler, adanın imkânsızlıklarını göz önünde tutarak kısa sürede tahliyeye karar verdiler. Ancak bölgeye duyulan ilgi ortadan kalkmış değildi. Bu defa, ileride önemli bir mevki olacak olan Aden üzerinde durulmaya başlandı. Kısa süre sonra da Aden'in işgali gerçekleşti.

Aden'i ele geçiren Kaptan Haines'e göre burası önemli bir şehirdi. Şehrin gelişmesinde Hindistan'ın etkisi büyüktü. Haines, Aden'in İngilizlerin kontrolünde olması gerektiğini savunuyor ve Aden'in Bombay ile Süveyş arasında, tam ortada, stratejik bir yer teşkil ettiğini belirtiyordu. İngiltere, Kızıldeniz'de ve Hint yolu üzerinde önemli bir merkez olan Aden'i 1839'da ele geçirdikten sonra buraya ilgisini arttırdı. Bu olay İngilizlerin bundan sonra Kızıldeniz'e daha fazla sokulmasını sağlayacaktı.¹¹ 1839'dan sonra Aden, İngiliz ticaretinde hayati bir rol üstlendi. Berbera da Aden şehrinin karşısında önemli bir liman konumundaydı. Aden'e yerleşen İngilizler açısından hem Aden şehrinin hem körfezin hem de Hint yolunun güvenliği son derece hayati bir önem taşıyordu. Bu yüzden İngilizler her ne kadar Aden'e yerleşmiş olsalar da Aden Körfezi'nin Afrika sahillerindeki gelişmeleri yakından takip etmek durumundaydılar.¹² İngilizler Fransa'nın Mısır'da yarattığı tehdide karşı Kızıldeniz girişinde Babü'l Mendeb'de yer alan Perim Adası'nı, 19. yüzyılın ikinci yarısında, bu defa ticari ve siyasi kaygılarla, 1857'de kesin bir şekilde işgal ettiler.¹³

Osmanlı Devleti, İngiltere'nin güney topraklarına yerleşmesinden hoşnut değildi. Öyle ki Aden'e yerleşen İngilizlerin burada rahat durmayacakları ve Osmanlı Devleti'ne ait başka topraklara buradan hareketle müdahale edebilecekleri veya karışıklık çıkarmak isteyebilecekleri endişesini taşıyordu.¹⁴ Bunun yanında, diğer Avrupa devletlerinin de İngiltere gibi hareket etmesi mümkündü. Çok geçmeden Osmanlı Devleti'nin endişeleri haklı çıktı ve bu defa Fransızlar Babü'l Mendeb Boğazı üzerinde olan Şeyh Said bölgesi ile ilgilenmeye başladılar.¹⁵ 19. yüzyılın ikinci yarısında ise Kızıldeniz'de İngilizler kadar dikkat çeken bir diğer Avrupalı güç de İtalyanlar olacaktır. Her ne kadar Fransa, İngiltere'yle beraber yüzyılın başından beri etkin konumda bulunsada, İtalya bölgede söz sahibi olmak için ortaya çıkan fırsatları değerlendirmeye çalışacaktır.¹⁶ Aynı dönemde daha önce Osmanlı Devleti tarafından geçici süreyle Mısır'a bırakılan Doğu Afrika sahillerinden Mısır'ın çekilmesi ise İngiltere'ye yeni fırsatlar sundu. 1884-1885 arasında Mısır birlikleri Doğu Afrika sahillerinden çekilmek zorunda kalınca İngiltere, Zeyla, Bulhar ve Berbera'yı Kızıldeniz'den geçen yolların güvenliği ve Aden'e lojistik destek gibi gerekçelerle ele geçirdi.¹⁷ Tüm bu hadiseler ve uluslararası sömürge yarışı içinde Yemen'de Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetini tahkim etme teşebbüsü ise 1849'dan başlayarak 1911'e kadar devam eden uzun bir süreci kapsadı.¹⁸

Osmanlı Devleti'nin güney topraklarına en fazla etki eden ve uzun süre devleti uğraştıran meselelerin başında Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'da müstakil bir devlet gibi hareket etmesi geliyordu. Bu girişimin devletin hâkimiyet alanlarında olumsuz bir örnek teşkil etmemesi için Avrupa siyasetinden istifade etme yoluna gidildi. 25 Ekim 1834'te Londra'da Osmanlı sefiri olan Namık Paşa, İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin güney topraklarına ilişkin ilgisine dair dikkat çeken hatırlatmalarda bulunmuştur. Namık Paşa İstanbul'a gönderdiği yazısında, İngiltere Ümid Burnu yerine Akdeniz üzerinden Hindistan'a ulaşmak isterse, bunun

¹¹ Durmuş Akalın, "Aden'in İşgali ve İşgalden Sonra Osmanlı Devleti'nin Kızıldeniz'de Aldığı Tedbirler," *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIX/2, 2014b, s. 365-370.

¹² Durmuş Akalın, "Somali'de Berbera Limanı ve Osmanlı Devleti'nin Bölge Üzerindeki İddiaları (1839-1894)," *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIX/1, 2014c, s. 4.

¹³ Durmuş Akalın, *a.g.m.*, 2014a, s. 244-245.

¹⁴ Durmuş Akalın, *a.g.m.*, 2015a, s. 40.

¹⁵ Durmuş Akalın, *a.g.m.*, 2015a, s. 4-5.

¹⁶ Durmuş Akalın, *a.g.m.*, 2014b, s. 375.

¹⁷ Durmuş Akalın, *a.g.m.*, 2014c, s. 15.

¹⁸ Durmuş Akalın, "Yemen'in Kuzeyinde Osmanlı İdaresinin Yeniden Tesis Edilmesi ve Mekke Şerif Muavini Kıbrıslı Tevfik Paşa (1848-1851)," *Mediterranean Journal of Humanities*, V/1, 2015d, s. 41.

İngiltere adına büyük menfaatler barındırdığını ifade etmiştir. Ancak gitmek istedikleri yerlere en kestirme yollar Osmanlı Devleti'nden geçmektedir. Bu yollar Kızıldeniz ve Basra yoluyla Fırat ve diğer geçitler üzerindedir. Şimdilerde İngiliz parlamentosunda İskenderun'dan Fırat Nehri'yle Basra Körfezi'ne gidilmek üzere bir vapur ulaşımının tesis edilmek istenmesine dair görüşmeler olmuştur¹⁹ şeklinde Londra'da öğrendiği havadisleri İstanbul'a aktarmıştır. Bu durum haliyle Osmanlı Devleti tarafından takip edilen bir mesele olmuştur.

Konuyla ilgili olarak İngiltere baş tercümanı Pizani Babıali'ye yaptığı bilgilendirmede, Fırat Nehri'nde İngiltere vapurlarının işleminin İngiltere parlamentosunun ve vekillerinin isteği olduğunu belirtmiştir. Bu işe Osmanlı Devleti'nin ruhsat vermesini talep etmiştir. Pizaniye göre, Mehmed Ali Paşa'nın dahi bu işe desteği vardır. Ancak Mehmed Ali Paşa, Osmanlı Devleti tarafından kendisine hitaben emir almadığını vesile ederek gerekli kolaylıkları yapmamıştır. Bu konuda paşaya hitaben bir emir yazılmasını istemiştir. Bu hususta bir emir verilmediği takdirde Osmanlı Devleti'nin tasdiğe mecbur olacağını beyan etmiştir. Pizani'nin bu beyanları üzerine mesele Osmanlı Devleti tarafından ciddiyle ele alınmıştır. Yapılan görüşmelerde istenilen ruhsat işinde, Hindistan yoluyla ticaret için Basra Körfezi'nden ve Bağdat tarafından Fırat Nehri ile gelip gitmenin hiçbir mahzuru olmadığı ifade edilmiştir. Ancak Osmanlı Devleti, gönderileceği söylenen vapurlarda birçok mahzurlar görmektedir. Durum padişaha bildirilmiş ve padişah da dikkatlice takip edilmesini, önce hayır denilip sonra izin verilmesinin yakışıksız olacağını ifade etmiş ve işin iyice incelenmesini istemiştir. Vapur işletilmesi işine izin verilmesi için İngiltere elçisi Osmanlı Devleti'ni sıkıştırmış, Osmanlı Devleti de Mehmed Ali Paşa'ya yazı göndererek usulünce bu işe kolaylık göstermemesini paşadan talep etmiştir.²⁰ Bu gibi teşebbüslerle İngiltere, Basra Körfezi'nde etkin bir güç olduğunu göstermek için epeyce gayret sarf etmiştir. Gerektiğinde İstanbul'da zorlamalarda dahi bulunmuştur.

26 Şubat 1852 tarihli bir belgede ise İngiliz gemileriyle Hindistan'dan Basra'ya gelen malların Basra Limanı'nda boşaltılmayıp açıkta bekletilerek ufak kayıklara yüklenip nakledildikleri ifade edilmektedir. Bu nakil işinde zahmet çekilmekte ve adı geçen kayıklardan fazla vergi alındığı ve sahipleri tarafından da yüksek ücret istendiği bildirilmektedir. Bundan dolayı, daha önceleri Bağdat'a kadar gemilerin gitmesine müsaade edilmiş olduğundan bahisle, Basra ile Bağdat arasında eşyalarını nakletmek üzere kendi bayrakları altında birtakım ufak kayıklar yapılmasına ve bunları çekmek için bir küçük vapur dahi konulmasına ruhsat verilmesi, İngiltere elçiliği tarafından istenmiştir. Daha önce, Tahir Paşa zamanında böyle bir talebe müsaade edilmiştir. Durum Osmanlı yetkilileri tarafından görüşülerek vaktiyle öyle geçici bir ruhsat verilmişse de onun devamını kabulde hiçbir bağlayıcılık ve mecburiyetin olmadığı ve hatta devlet adına birtakım sıkıntılara yol açacağı vurgulanmıştır. Elçiliğe hitaben yazılan cevapta, meselenin çözümü için gerekli hassasiyetin gösterileceğine dair maslahat icabı bir üslup kullanılmıştır. Ancak İngiltere maslahatgüzarı bununla yetinmeyip nazırla özel olarak mülakat talep etmiş ve bu konuyu açmıştır. Nazır verilen imtiyazın denizlere ait olduğunu Şattü'l Arap'ın ise bağımsız olarak Osmanlı Devleti'ne ait olduğundan, vaktiyle bir ruhsat verilse bile, devamının esasen Osmanlı Devleti'ne ait olduğunu bildirmiştir. Ayrıca İngiltere'ye böyle bir müsaade verildiğinde, anlaşmalarla diğer devletlerin de bu hakka sahip olmak isteyecekleri, bu durumun Osmanlı Devleti'nin menfaatlerine aykırı olacağını ifade etmiştir. Neticede Bağdat'a gidip gelmesi için bir vapur yaptırılması işi uygun görülmemiştir. İngiliz yetkilileri ikna ile bu talepten vazgeçirilmiştir. Osmanlı Devleti bu talebin reddine karşın daha önce bahsedilen İngilizlerden fazla vergi alınması ve kayıkçıların dahi yüksek ücret istemelerinin önüne geçilmesi için yetkilileri tembih edeceğini taahhüt etmiştir. Durum

---

¹⁹ HAT. 829/37503F.

²⁰ HAT. 1171/46332.

padişaha iletilmiş ve o da İngilizlerin Basra'dan Bağdat'a gidip gelmek üzere vapur işletme isteğinin engellenmesinden memnun olmuştur.²¹

27 Nisan 1860 tarihli bir belgede ise Basra Karantina Müdürü, İstanbul'a Basra Körfezi'ndeki son gelişmeler hakkında edindiği bilgileri göndermiştir. Bahreyn üzerinde İran ve İngiltere'nin nüfuz kurma teşebbüsleri hakkında bölgenin şeyhi tarafından Bağdat'taki Osmanlı yetkililerine bazı açıklamalar yapılmıştır. Şeyh bir tüccar gemisi kaptanına dayandırarak İran'ın Bahreyn ile ilgili İstanbul'da teşebbüslerde bulunduğunu yazmıştır. İran, Bahreyn'i kendisine ilhak etmek için, tasarrufunda bulunan bazı yerleri Bahreyn şeyhinin idaresine vermeyi teklif etmiştir. Ancak şeyh buna kesin bir cevap vermemiştir. Yine de bazı yerlere sancaklar asılmıştır. İran'ın bu iddiaları bir zamanlar bölgedeki şeyhlerin İran şahına her sene bir inci tespih hediye etmelerine dayandırılmıştır. Bu gelişmeler yanında İngiltere'nin de Bahreyn'de bir korvet gemisiyle bir konsolosu bulunmaktadır.²² Tüm bunlar, İngiltere'nin ve fırsat bulursa İran'ın Bahreyn ile ilgilendiklerini gösterir mahiyettedir. Bu nedenle durum, Osmanlı Devleti için oldukça naziktir.

İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin güney toprakları ile ilgilenmesini daha da hayati hale getiren bir diğer gelişme ise 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla yaşanmıştır. Süveyş Kanalı'nın açılması Akdeniz'e ve üzerindeki bazı limanlara yeni bir hayat vermiştir. Bu suretle Akdeniz bir çıkmaz sokak işlevinden çıkarak işlek bir deniz haline gelmiştir.²³ Yine Avrupa ile ticari münasebetlerinde Süveyş Kanalı'ndan, başta Hindistan olmak üzere, Hint Okyanusu ve Basra Körfezi, ikinci derecede Uzakdoğu, üçüncü derecede Avustralya ve pek geride olmak üzere Yeni Zelanda da istifade etmiştir.²⁴ Osmanlı Devleti de Süveyş Kanalı'nın açılacak olmasıyla sadece Akdeniz'de değil, Kızıldeniz ve Basra Körfezi'nde de ticari bir canlanma bekliyordu. Bunun için Kızıldeniz ve Basra Körfezi arasında işleyecek iki adet gemi siparişi etti. Bu şekilde ticari canlanmadan faydalanmak istedi. Ayrıca Kızıldeniz ve Basra'da tersanelerin ıslah edilmesi düşünüldü.²⁵ Ancak çok geçmeden Ruslarla Osmanlılar tekrar karşı karşıya kalınca bölgeye olan ilgi tekrar başka noktalara kaymak zorunda kaldı. Haliyle İngiltere de bu defa Rus tehdidinde karşı dikkatli olmak zorundaydı. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı patlak verince İngiltere'nin endişeleri beş nokta üzerinde yoğunlaştı. Bunlar Süveyş Kanalı, Mısır, İstanbul, Boğazlar ve Basra Körfezi'ydi. İngiltere, Basra Körfezi civarında herhangi bir değişiklik veya buralara saldırı durumu ortaya çıkarsa müdahale edeceğini açıkladı.²⁶

İngiltere, Basra Körfezi'ne hâkim olabilmek için Osmanlı Devleti'nin kendisini zora sokacak girişimlerini daha başından önleme politikası izledi. İleride Irak cephesinde işlerini çok kolaylaştıracak adımların bir kısmını I. Dünya Savaşı'ndan çok önce attı. Bunlardan biri de 6 Ağustos 1888 tarihli Sadrazam Kamil Paşa imzalı belgede açıkça kendini gösteriyordu. Belgeden anlaşıldığına göre, İngiliz elçisi Basra tarafında, Osmanlı Devleti tarafından inşa olunan istihkâmın iptalini istemiştir. Aksi takdirde İngiltere tarafından fiilen karşılık verileceğini ihtar etmiştir. Bu gelişme üzerine durum padişaha bilgi verilmiştir. Kamil Paşa'ya göre söz konusu istihkâm ile ilgili İngiliz elçisiyle bir görüşme yapılmamıştır. Paşa, birkaç gün önce elçilik baş tercümanın huzuruna geldiğini ve söz konusu meseleyi gündeme getirerek, Hariciye Nezareti'ne bazı tebligatlarda bulunduğunu beyan etmiştir. Diplomatik anlaşmazlığa sebep olan mesele, İngiliz tarafına göre özetle şu şekildedir: zikredilen istihkâm İran'dan ziyade nehirde gelip gitmekte olan İngiliz tüccar gemilerine bir tehdittir. Bu nedenle İngiltere bunun iptalini istemiştir. Durum Meclis-i Mahsus-ı Vükela'da görüşülmüş, Fav'da Osmanlı Devleti

²¹ İ.HR. 89/4381.

²² A.MKT.UM. 403/17.

²³ Durmuş Akalın, *a.g.e.*, 2015c, s. 286.

²⁴ Durmuş Akalın, *a.g.e.*, 2015c, s. 306.

²⁵ Durmuş Akalın, *a.g.e.*, 2015c, s. 370-371.

²⁶ Durmuş Akalın, *a.g.e.*, 2015c, s. 312-324.

tarafından istihkâm inşa edilmedikçe İran tarafından istihkâm yapılmaması, İngiltere tarafından daha önce taahhüt edilmiştir. Ancak Kamil Paşa şu halde İran'ın Fav'da bir istihkâm yapabileceğini, Osmanlı Devleti ile İran arasındaki önceki ihtilafların kalktığını, inşa edilmekte olan istihkâmın İngiliz ticaretini tehdit etmeyeceğini ve Osmanlı Devleti'nin de böyle bir niyetinin olmadığını belirtmiştir. Bu haliyle İngiltere elçiliğinin ikna edilmesi için durum Hariciye Nezareti'ne bildirilmiştir.²⁷ Kamil Paşa'nın ifadeleri Osmanlı Devleti'nin İngiltere tarafından nasıl bir tazyik altında olduğunu açıkça göstermiştir.

İngiltere'nin verdiği muhtırada ise durum ayrıntılı bir şekilde açıklanıyordu. Buna göre, Fav yakınlarında Şattü'l Arap Boğazı'nda inşa edilen istihkâmlardan dolayı daha önce İngiltere tarafından yapılan itirazları tekrarla, bu kere dahi Babiali'nin dikkati İngiltere tarafından çekilmektedir. İngiltere hükümetince elde edilen malumata göre, söz konusu istihkâmlar bitmeye yakın olup girişteki kanalın en derin sularına kadar ulaşacak toplar yerlerine konulacak olursa Basra ile Muhammara'ya giden büyük tüccar gemilerinin gelişlerini tamamen engellemeye muktedir olacaktır. 19 Mayıs 1847'de Osmanlı Devleti ile İran arasında Erzurum'da imza edilen ahitnamenin 2. maddesi hükmüne göre "bundan başka İran gemilerinin serbestçe Şattü'l Arap Nehri'nin denize yakın olacağı noktadan iki tarafın hudutları birbirine vardığı noktaya kadar seyir ve harekete salahiyetleri olacaktır" denmiştir. Hâlbuki söz konusu ahitnamenin tasdikine muvafakat etmeden önce, Osmanlı Devleti vükelası tarafından İran hükümetinden bazı teminatlar talep edilmiştir. Teminatlardan biri şudur ki iki taraftan hiçbiri, Şattü'l Arap sahilinde ve iki devletin arazisinin birbirine vardığı noktalarda istihkâm inşa etmeyecektir. İşbu teminat ise İngiltere ve Rusya'nın Tahran'da oturan elçileri sayesinde olmuştur. Bahsedilen teminatın İngiltere ve Rusya tarafından tasdik edilmesi, Osmanlı Devleti tarafından talep edilmiş ve 26 Şubat 1848'de İstanbul'da İngiltere ve Rusya elçileri Babiali'ye bir yazı göndermişlerdir. Bu yazıya göre İran elçisi, Osmanlı Devleti tarafından İran'ın karşısında Şattü'l Arap sahilinde istihkâm inşa edilmedikçe İran'ın da istihkâm inşa etmeyeceğini Şah'ın tasdik ettiğini beyan etmiştir. Bu da Babiali tarafından beyan edilen arzuya ve Tahran'da iki devletin elçilerinin yaptığı teşebbüslere dahi tamamen mutabıktır.²⁸

Osmanlı Hariciye Nezareti ise söz konusu istihkâm inşasının hiçbir antlaşmaya aykırı olmadığını hatta Osmanlı tarafının istihkâm inşasının İran'a da kendi sahilinde benzer bir şekilde istihkâm inşası hakkını doğurduğunu beyan etmiştir. Ancak İngiltere'nin görüşüne göre, Dicle ve Fırat taraflarına doğru giden gemiler İran tarafından engellenebilecektir. Yine böyle bir gelişmenin Osmanlı ile İran arasında sıkıntıya yol açabileceği iddia edilmiştir. Ancak İngiltere kendi görüşlerini daha başka surette izah etmiştir. İngiltere'nin gayesi Şattü'l Arap'ın sahillerinde yer alan eyaletler ve bunlara yakın yerler arasında tüccarların gelip gitmesine gayret etmektir. İngiltere'nin görüşüne göre, Basra ile Muhammara'da nehre çıkan büyük gemilerin çoğu İngiliz gemileridir. Neticede Osmanlı Devleti ile İran arasındaki münasebetler dikkate alınırsa Fav'da istihkâm inşa etmenin sebepleri İngiltere tarafından meçhuldür. İngiltere devletince alınan malumata göre, söz konusu istihkâmlar öyle bir mevkide inşa olunmuştur ki hâlihazırda İran'dan çok İngiltere'nin nehirde gidip gelen tüccar gemilerine bir tehdittir. İngiltere, bunu menfaatleri aleyhinde bir hareket olarak telakki etmeğe mecburdur. Bu nedenle İngiltere söz konusu istihkâm kararının Babiali tarafından tekrar görüşülerek istihkâmların terki için icap edenlere gerekli emirler verileceğini beklemektedir. İngiltere daha caydırıcı olabilmek için Babiali'ye baskı da kurmuştur ki şayet istihkâmın teçhizi yoluna gidilir ise, böyle bir muamele düşmanca olarak görüldüğünden Bahreyn'de hazırlık yapmaya ve gerekli tedbirleri almaya hakkı olacaktır²⁹ denmiştir. Görüldüğü üzere, Osmanlı Devleti istihkâm inşasını bir iç

²⁷ Y.A.HUS. 215/60.

²⁸ Y.A.HUS. 215/60.

²⁹ Y.A.HUS. 215/60.

mesele ve güvenlik gerekçesi ile ele almakta ise de İngiltere bunu, aleyhinde bir girişim olarak görerek kesin surette önleme düşüncesindedir.

Osmanlı Devleti'nin Irak tarafında İngiltere kadar dikkatle takip ettiği bir diğer devlet ise İran'dır. 24 Aralık 1891 tarihli VI. Ordu Müşirliğine yazılan belgede, endişenin nedenleri açıkça görülmektedir. Belgede, Irak'ta Şiiilerin sayısında artış olduğu, daha önce yarı yarıya olan bu dengenin nasıl Şiiiler lehine değiştiği ifade edilmiş ve bu demografik değişimin nasıl olduğu sorgulanmıştır. Nüfus değişiminde doğrudan İran'ın etkisi olduğu üzerinde durulmuş ve bu gelişmenin İran'ın siyasi amaçlarıyla ilgili olabileceği ifade edilmiştir. Konu hakkında daha doğru ve kesin bilgi edinmek amacıyla, Irak'taki Şii ve Sünni nüfusla ilgili ayrıntılı bilgi talep edilmiştir. Bunun yanında, İngilizlerin sahilde ve içerilerde, Şat Nehri sahillerinde devletin liman ve saire inşa etmesine mani olmakta oldukları duyulduğundan ve böyle bir engel devletin iç işlerine karışmak olacağından doğruluğu veya yanlışlığı noktasında inceleme yapılması istenmiştir.³⁰ Irak'ta demografik yapı üzerine incelemelerde bulunan Basra Valisi Hidayet Paşa 30 Aralık 1891'de konuyla ilgili ayrıntılı bir yazı göndermiştir. Yazısında, İstanbul'dan gönderilen telgraf uyarınca Basra vilayetinde bulunan mevcut nüfusun mezheplerini tetkik ettiğini bildirmiş ve kesin olmamakla birlikte, bundan 40 sene öncesine kadar Ammar'a yakın sancaklarda bulunan aşiretlerin yarısının Sünni ve yarısının da Şii oldukları bilgisini vermiştir. Ancak bu süre zarfında, İran'dan gelen yardımlar vasıtasıyla Kerbela, Necef, Samarra ve Kazımiye'de epeyce talebe yetiştirilip yapılan nasihatlerle bunlar her taraftaki aşiretlere gönderilmişlerdir. Bunlar, Şii mezhebini tavsiye etmişlerdir. Hidayet Paşa, bu talebelerin, zaten çoğu cahil olan aşiretlerin hoşlarına gidecek hususlara cevaz vererek onları kendilerine meyil ettirdiklerini ifade etmiştir. Bunlar dışında çeşitli şehir ile kasabalara ait nüfus oranları hakkında bilgilendirici açıklamalarda bulunmuştur.³¹

Osmanlı Devleti'ne zaman zaman bölge hakkında bilgiler veren jurnaller de gelmiştir. 4 Temmuz 1892 tarihli böyle bir metinde, İngiltere'nin öteden beri malum olan siyasetinden bahisle, şu birkaç sene zarfında Yemen ve Hicaz kıtalarında olduğu gibi, Ermeni hadiselerine de müdahale ettiği ve hatta İran ile birlikte çalışarak Ermenistan'ın vücuda getirilmesi yolunda faaliyet gösterdiği anlatılmıştır. Bunun için Basra, Bağdat, Kerbela, Musul taraflarıyla Maskat ve Ayn el-Reşid tarafındaki aşiretler tarafından nümayişler çıkartılarak 4. Ordu askerlerinin Ermenilerin buldukları mahallerden uzaklaştırılmak istendiği şüphesi üzerinde durulmuştur. Yine İngilizlerin Basra'yı ele geçirmek için hazırlık yaptıklarına dair endişeler de jurnalde yer almıştır.³²

Esir ticaretinin yasaklanması, İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne müdahale etmesi için yeni bir imkân vermiştir. Bu konudaki birtakım suiistimaller de İngiliz konsoloslarının Osmanlı idarecilerini baskı altında tutmak için bir araç haline dönüşmüştür. Neticede, 1840'lardan itibaren İngilizler, Osmanlı Devleti'ndeki köle ticaretini uluslararası bir sorun haline dönüştürmüş ve köle ticaretini engellemek için sürekli müdahalelerde bulunma siyasetini benimsemişlerdir. Osmanlı Devleti tarafından 1847'de Basra Körfezi'nde ve genel olarak 1857'de Afrika'dan getirilen kölelerin oluşturduğu trafiği engellemek adına kararlar alınmıştır. Bunu, 1877 İngiliz-Mısır Anlaşması ve 1880'de Osmanlı Devleti ile yapılan anlaşmalar izlemiştir.³³ Ancak bu adımlara rağmen şikâyetlerin sonu gelmemiştir. Bunda, art niyetli olarak, konsolosların anlaşamadıkları yöneticiler hakkında şikâyetlerde bulunmaları da etkili olmuştur. Mesela 14 Kasım 1894 tarihli bir belgeden anlaşıldığı kadarıyla İngiltere'nin Basra konsolos vekili, hiçbir sebep olmadığı halde, daha önce yasaklanan zenci esir ticaretinin Basra'da tekrar başladığını, esirlerin alenen satılmakta olduğunu, gerçeğe aykırı olarak elçiliğine bildirmiştir.

³⁰ Y.PRK.SRN. 3/22.

³¹ Y.PRK.SRN. 3/22.

³² Y.PRK.SGE. 4/76.

³³ Durmuş Akalın-Selim Parlaz, *a.g.e.*, 2015d, s. 29.

Bu şekilde şikâyetler zaman içinde artmıştır. Bu sırada Defterdar Necip Efendi Basra'dan gitmeden birkaç gün evvel konsolosun hanesine giderek birkaç saat kendisiyle müzakere etmiştir. Buna da hiçbir mana verilememiş olduğundan Bağdat vilayeti vasıtasıyla şu anda Bağdat'ta olduğu istihbar edilen Defterdar Necip Efendi'den durumun sorulması istenmiştir.³⁴ Yine 17 Kasım 1894 tarihinde gerçeğe aykırı bu gibi hareketlerin daha da artmakta olduğu, Basra'dan gönderilen telgrafla İstanbul'a bildirilmiştir.³⁵

İngiltere, Basra Körfezi'nde siyasi meseleler kadar ekonomik menfaatleri nedeniyle de baskıcı ve zorlayıcı bir tavır içerisine girmiştir. İngiltere açısından siyaset ve ticaret bir anlamda iç içe geçtiğinden, bu durum Osmanlı makamlarını uğraştıran yeni gailelere sebep olmaktan geri kalmamıştır. Bu kapsamda, 2 Ocak 1897'de Fav'a ve Basra'ya gelecek gemilerin bir sebeple yolundan alıkonularak gümrükçe muayeneye tabi tutulması, yeni bir krize neden olmuştur. Yine bu kapsamda, Basra vilayetinden gelen telgraf üzerine 18 Ocak 1897'de Rüsumat Emaneti'ne bir yazı tebliğ edilmiştir.³⁶ Bu durum, İngiltere'nin Basra Körfezi üzerinde ne kadar etkili olduğunu ve gücünü, son derece önemli olarak kabul ettiği Fav ve Basra üzerinde nasıl kullandığını göstermesi bakımından önemlidir.

İngiltere ile Osmanlı Devleti'ni karşı karşıya getiren bir başka mesele de bir İngiliz gemisinin izinsiz olarak Osmanlı sularına gelmesiydi. 15 Eylül 1898'de VI. Ordu Müşiri Fevzi Paşa'dan gelen telgrafın suretinde; İngiltere'nin, birkaç günden beri Basra'da bulunan 4 toplu Lorans adlı vapuru izinsiz bir şekilde Osmanlı sularına girmiştir. Geminin kaptanı elinde bir talimat olduğunu ve Basra ile Fav arasındaki Hint gemilerine saldırılmasını önlemek için geldiğini belirtmiştir. Yine nehir boyundaki kabilelerin taarruzlarda bulunmamasını bunun için de bölgedeki şeyhlere gerekli tembihlerin yapılmasını validen istemiştir. Hâlbuki Hint gemilerinin Osmanlı kabileleri tarafından taarruza uğradığı duyulmamıştır. Bu hareketin İngiltere'nin Basra hakkında beslemekte olduğu emelleriyle ilgili olduğu düşünülmektedir. Basra kumandanı Miralay Şamil Bey'den alınan telgraf bu şekildedir.³⁷ Serasker Rıza ise 16 Eylül 1898'de, konuyla ilgili durumu gerekli yerlere bildirmiştir.³⁸ Olayın gelişim şekli Osmanlı Devleti'nin zorlanmaya çalışıldığı ve oldubittilere mecbur edildiğini açıkça göstermektedir.

İngiltere her fırsat bulduğunda İngiliz bayrağı taşıyan gemilere müdahale edilmesini ve herhangi bir işleme tabi tutularak alıkonulmasını Osmanlı Devleti'ni sıkıştıracak bir vasıta haline çevirmiştir. 24 Eylül 1898'de İngiliz elçiliğinden Hariciye Nezareti'ne gönderilen yazının tercümesinde, İngiliz elçiliği 22 Temmuz 1898 tarihli olarak üç gemisinin Fav'da alıkonulduğunu iddia etmiştir. Buna karşılık verilen cevapta ise gemilerin kesinlikle Fav'da tutulmayarak bunların sıhhi işlemlere ait bazı muamelelerden sonra nehirden yollarına devam ettikleri, Basra Vilayeti'nden bildirilmiştir. Durum, Hariciye Nezareti'nin 21 Eylül 1898 tarihli açıklamasında da beyan edilmiştir. Yine de ileride böyle sıkıntılar yaşamamak için kaptanlarının talebi olmadığı sürece hiçbir sebep ve bahane ile ne Fav'da ne de Basra'ya giderken alıkonulmaya mecbur tutulamayacakları, 22 Ocak 1896 tarihli yazı ile hatırlatılmış ve bir daha benzer bir hadisenin olmaması için Basra'ya yazı yazılmıştır.³⁹ İngiliz elçiliğinin söz konusu şikâyeti Osmanlı Devleti'nin meseleyi daha yakından ele almasına neden olmuştur.

29 Haziran 1899'da Basra Körfezi'nden Fav yoluyla nehirden İran veya Osmanlı sahillerine giden tüm gemiler ve özel olarak İngiliz kontrolündeki Hindistan'dan gelen gemiler hakkında Fav'da yapılan muameleler etraflıca yazılmıştır. Fav'da bir karantina memuru olup

³⁴ BEO. 516/38671.

³⁵ BEO. 516/38671.

³⁶ BEO. 1358/101791.

³⁷ Y.MTV. 181/135.

³⁸ Y.MTV. 181/135.

³⁹ BEO. 1358/101791.

bunun vazifesi Osmanlı sahillerine civar iskelelerden gelen küçük kayıklara pratika vermektir. Özel olarak da Hindistan gibi yerlerden gelen gemiler hakkında sıhhiye muamelelerine mezun olmadığından, bu şekildeki gemiler, Fav'da tutulmaksızın doğrudan doğruya Basra'ya gönderilecek veya İran iskelesi olan Muhammara'ya gideceklerdir.⁴⁰ Konuyu Hariciye Nazırı Tefik Paşa 13 Temmuz 1899'da Sadaret'e de iletmiştir. Yazıda, durumla ilgili önceki bilgiler tekrar edilmiş ve kaptanları istemediği müddetçe gemilerin alıkonulamayacakları bildirilmiştir. Elçiliğe konuyla ilgili yazmadan önce, hadise hakkında Meclis-i Sıhhiye'ye sorulması üzerinde durulmuştur. Meclis-i Sıhhiye ise karantina memurlarının sadece küçük kayıklarla ilgili işlemlere yetkisi olduklarını belirtmiştir. Hindistan'a gidip gelen gemilerle ilgili işlemlerde ise gemiler, Basra'ya yönlendirilecektir. Söz konusu hadisenin ise eski memur zamanında gerçekleştiği ifade edilmiştir.⁴¹

İngiliz gemilerinin alıkonulması hadisesi bir süre daha gündemde kalmıştır. Buna göre 19 Ağustos 1899'da Basra Vilayeti'ne başka bir yazı yazılmıştır. İngiltere elçiliği tarafından Fav'da önceki kararlara aykırı olarak tutuldukları iddia edilen üç İngiliz gemisinden biri, kendiliğinden orada durarak karantina dairesine müracaatla pratika almak istemesi üzerine karantina memuru tarafından Basra'ya sevk edilmiştir. Diğer ikisi ise karantinadan yapılan işaret üzerine tutularak, sıhhi durumları incelendikten sonra hemen Basra'ya sevk olunmuşlardır. Bu uygulamanın eski memur zamanında ve gemilerin tutulmamaları hakkındaki tebligatın icrasından önce meydana geldiği, tebligattan sonra hiçbir geminin tutulmadığı telgrafla bildirilmiştir. Gelen cevapta ise muamelenin bir müddet için tutulmalarını gerektirdiği açık olduğu halde, İngiliz elçiliği doğrudan doğruya Muhammara'ya ya da İran'ın başka bir noktasına gitmek hususunda kaptanların hiçbir sebep ve gerekçe ile Fav'da veya Basra'ya giderken tutulamayacaklarından bahisle, bu durumun bir daha tekrar etmemesi noktasında icap edenlere tebligat yapılmasını istemiştir. İngilizler bu hadiseler karşısında Fav'da bir konsolos memuru veya bir savaş gemisi bulundurmamak için daha önce istekte bulunduğu, böyle uygulamalarla İngilizlere fırsat yaratmamak için dikkatli olunması, Osmanlı yetkilileri tarafından bölgedeki görevlilerden istenmektedir.⁴² İngiliz gemilerinin alıkonulması hadisesi, Irak üzerinde, özellikle Basra ve Fav noktalarında İngiltere'nin ne kadar baskıcı bir siyaset izlediğini göstermektedir. Osmanlı yetkilileri bu meselelerde gerçekten ciddi zorluklar çekmişlerdir. Bu durum, körfezde İngiliz etkisinin yavaş yavaş derinleşmesine de bir işarettir.

2. I. Dünya Savaşı ve Kûtü'l Amâre

Osmanlı Devleti açısından bir varlık yokluk meselesi olan I. Dünya Savaşı, İngiltere açısından savaşın başında çıkarlarını tehdit eden büyük bir risk, savaşın sonunda ise yeni kazanımların vasıtası olarak görüldü. Özellikle güney topraklarında hâkimiyeti sarsılmış bir Osmanlı, İngiltere için Irak'ta birçok avantajı beraberinde getirebilirdi. İngiltere açısından bir önemli mesele de bölgedeki petrol sahalarıydı. Anglo-Persian Oil Company, bir şekilde Abadan'daki konumunu garantiye almalıydı.⁴³ Bu nedenle İngiltere, Osmanlı Devleti henüz savaşa girdiğini açıklamadan önce, bir miktar askeri personelini, tam da teçhizatlı olmadan potansiyel riskler gerekçesiyle Basra Körfezi'ne doğru gönderdi. İngiliz askerlerine verilen emirde, Basra ve Abadan'ın kontrol altına alınması söylenmişti. Basra, Osmanlı sınırları içindeydi ve tüm Basra Körfezi için burası son derece stratejik bir noktayı oluşturuyordu. Diğer nokta olan Abadan ise İran sınırları içindeydi ve petrol yatakları düşünüldüğünde asla riske

⁴⁰ BEO. 1358/101791.

⁴¹ BEO. 1358/101791.

⁴² BEO. 1358/101791.

⁴³ Peter Sluglett, "The Resilience of a Frontier: Ottoman and Iraqi Claims to Kuwait, 1871-1990," *The International History Review*, Vol. 24, No. 4, Taylor&Francis, 2002, p. 798.

atılmaması gereken bir pozisyondaydı.⁴⁴ İlerleyen aşamada ise İngiliz birliklerinin amacı Bağdat'ı ele geçirmektir. Özellikle Hindistan'daki askeri yetkililer bu konuda fırsatların kaçırılmaması gerektiğini düşünüyordular.⁴⁵

2 Ağustos 1914 Pazar günü I. Dünya Savaşı nedeniyle Osmanlı Devleti'nde genel seferberlik ilan edilmiştir. Seferberliği takip eden günlerde de Türk Ordusu, Irak cephesinde yeniden teşkilatlandırılmıştır. Buna göre Suriye'de 4. Ordu, Musul'da 12. Kolordu (35. ve 36. tümenler), Bağdat'ta Irak ve havalisi komutanlığı altında 38. Tümen teşkil edilmiştir. Oluşturulan 13. Bağdat Kolordusu, 3. Erzurum Ordusu'na ve 12. Musul Kolordusu, 4. Suriye Ordusu'na tahsis olunmuştur.⁴⁶ İngilizler, Osmanlı Devleti ile savaşa girme ihtimaline karşılık Eylül 1914'ten itibaren Irak'ı işgal etmek üzere hazırlıklara başladı. 10 Ekim 1914'te Hindistan'da hazırladıkları kuvvetin komutanı General Delamain'e, Basra Körfezi'nde İngiliz çıkarlarını korumak için hazırlanması emredildi. Hazırlanan birlikler 16 Ekimde Bombay'dan hareket etti ve 23 Ekim'de Bahreyn'de toplandı.⁴⁷ Bunlar, Basra Körfezi'nin iç kısmında şaşırtma harekâtı yapmak ve petrol tesislerini korumak amacıyla Abadan'ı işgal etmek ve mümkünse Basra Limanı'nı ele geçirmekle görevli görevlendirilen 6. Tümen'e bağlı 16. Piyade Tugayı'ydı.⁴⁸ Gelen birlikler arasında bir Hint tümeni de vardı. Tümeninde 4.500 İngiliz ve 16.000 Hintli yer alıyordu. Bu sırada Bağdat vilayetinde Irak ve havalisi kumandanı Cavit Paşa'ydı. Basra vali ve kumandanı da 38. Fırka'nın kumandanı Albay Suphi Bey'di.⁴⁹

Irak Cephesi'nde savaş 5 Kasım 1914'te İngiltere'nin Tuğgeneral W.S. Delemain komutasındaki D Kuvveti'nin (Hint Sefer Kuvveti) Şattü'l Arap girişindeki Fav mevkiine çıkmasıyla başlamıştır. D Kuvveti'nin taarruzları, Türk kuvvetlerinin güneyden gelecek bir saldırılara karşı bir yığınak meydana getirememesi ve tehlikenin baş gösterdiği andan itibaren de yeterli önlemleri almaması nedeniyle, kuzey istikametinde başarılı bir şekilde Selman-ı Pak Muharebesi'ne kadar devam etmiştir.⁵⁰ Daha önceleri İngiliz gemilerinin durdurulmasına gösterilen itirazlar, Osmanlı Devleti'nin bir istihkâm yapmasına mani olmak gibi girişimler ve bölgedeki Arap aşiretlerin bir şekilde kazanılması gibi faktörler, bu işgal sırasında İngiltere'nin işini fazlasıyla kolaylaştırmıştır. Oysaki Fav'da yeterince direnç gösterilebilseydi savaşın gelişim seyrinde Osmanlı Devleti muhakkak daha avantajlı bir durumda olurdu.

I. Dünya Savaşı başladığı sırada Osmanlı Devleti'nin Irak'ta yaklaşık 8.000 kişilik bir tümeni bulunmaktaydı. Bu durum, neredeyse Irak'ın askerî anlamda boş bırakıldığı anlamına geliyordu. Osmanlı yönetimi cihat ilanı ile Müslüman dayanışması oluşturacağını ve Mezopotamya'daki topraklarını bu dayanışma ile koruyabileceğini düşünüyordu.⁵¹ 5 Kasım 1914'te İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmesini müteakip, İngiliz savaş gemileri Şattü'l Arap ağzındaki Fav hisarını ve bataryasını top ateşiyle tahrip etmişler ve Fav mevkiini işgal etmişlerdi. İngilizlerin taarruza başlamaları üzerine Bağdat'tan hareket etmiş olan Cavit Paşa, 10 Kasım'da Basra'ya gelmiştir. Cavit Paşa, 2 tabur Musul'dan, 2 tabur Bağdat'tan, 1

⁴⁴ John S. Galbraith, "No Man's Child: The Campaign in Mesopotamia, 1914-1916," *The International History Review*, Vol. 6, No. 3, Taylor&Francis, 1984, p. 364.

⁴⁵ John S. Galbraith, *a.g.m.*, p. 359.

⁴⁶ Serdar Sakin, "Birinci Dünya Savaşı'nda Irak Cephesinde Osmanlı Devleti ile İngiltere Arasında Çarpışmalar (1915)," *Akademik Bakış*, Cilt 4, Sayı 7, 2010, s. 134.

⁴⁷ İsmet Üzen, "Türklerin Kut'ül Amare Kuşatması Sırasında İngiliz Ordusunda Bulunan Hintli Askerlerin Tutumu (Aralık 1915-Nisan 1916)," *Akademik Bakış*, Cilt 2, Sayı 3, 2008, s. 81.

⁴⁸ Charles V.F. Townshend, *Mezopotamya Seferim, Kurna, Kut'ül Amare ve Selman-ı Pak Muharebeleri*, Çev. Gürol Koca, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2012, s. 35.

⁴⁹ Serdar Sakin, *a.g.m.*, s. 136.

⁵⁰ Ahmet H. Kara-Sevan Erol, "100. Yılında Kut'ül Amare Savaşı'nı Hatırlamak: İngiliz Askerlerinin Hatıralarında Kut'ül Amare'de Savaşın Ötesinde Yaşananlar," *Turkish Studies*, Vol. 10/13, Ankara, 2015, s. 126.

⁵¹ Mahir Küçükvatan, "İngiliz Basınında Osmanlı'nın Kut'ül Amare Zaferi", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XIII/26 2013, s. 56.

tabur da Bedre'den celp ederken 38. Fırka'nın ötede beride dağılık birlikleri de toplanmaktaydı. Irak'ta 14 ve 17 Kasım muharebelerinin kaybedilmesi üzerine artık Basra'yı müdafaa ve muhafaza imkânı bulamayan Osmanlı kuvvetleri, 19/20 Kasım gecesi Basra şehrini terk etmişler, bunun üzerine İngilizler bir gece yürüyüşünden sonra 22 Kasım'da, dirençle karşılaşmadan Basra'ya girmişlerdir.⁵² 6 Kasım 1914'te başlattıkları saldırılarda Basra'nın girişinde bulunan Fav kasabasını da kolayca ele geçiren İngilizlerin hızlı ilerleyişi sonrasında, Harbiye Nazırı Enver Paşa duruma müdahale etmek ihtiyacı hissederek Irak cephesindeki kuvvetlerin başına Süleyman Askeri Bey'i getirdi. Ne var ki bu düzenlemeler kalıcı olmamış, başarısız taarruz teşebbüsünden ve Süleyman Askeri Bey'in intiharından sonra boşalan birliklerin başına Nurettin Bey geçirilmişti.⁵³ İngilizler 9 Aralık 1914'te Kurna'yı da kuşatmışlardır; burada, 38. Fırka'nın kumandanı Albay Subhi Bey ile 45 subay ve 989 er İngilizlere esir düşmüştür.⁵⁴ Irak savunmasının tamamından sorumlu olmanın dışında, fırsat bulduğunda İngilizlere saldırması konusunda emir alan Nurettin Bey, bu hadiseler üzerine 19 Mayıs 1915'te Bağdat'a varmıştır.⁵⁵

İngilizler, Basra'da ilerleyen ordularına takviye kuvvetler gönderdiler ve Irak'taki İngiliz askerlerinin başına, 9 Nisan 1915'te General Nixon getirildi. İngilizlerin Irak seferi Hindistan karargâhı tarafından yönetilmekteydi. Sağlık sorunları nedeniyle General Barret'in Nisan 1915'te Irak'taki kuvvetlerin başından ayrılıp Hindistan'a dönmesi üzerine, Hindistan karargâhı bu görevde başarılı olacağını düşündüğü General Townshend'i Irak sefer kuvvetleri içerisindeki 6. Tümen'in komutasına getirdi. Townshend de 22 Nisan 1915'te birliklerinin başına geçti.⁵⁶ 1915 yılında 44 yaşında olan Charles Vere Ferres Townshend, askerlik kariyerinin başlarında büyük bir paye almıştır. 1881 yılında Sandhurst'tan mezun olduktan sonra Kraliyet Deniz Kuvvetleri'ne atanmıştır. Ardından Hint Ordusu'na transfer olmuş ve 1891 yılında İngilizlerin kontrollerini Hunza ve Nagar'ın görkemli eyaletlerine kadar genişleten seferde yer almıştır. 1895'te Townshend, Çitral'daki İngiliz kalesini başarıyla koruyarak büyük bir ün kazanmıştır. 1898 yılında Sudan'da kendini daha da göstermiş, Atbara ve Hartum savaşlarında Sudan Alayı'na komuta etmiştir. 1914'ün Ağustos ayında Townshend kendini, Hindistan'da, Rawal Pindi Tugayı'nın komutasında bulmuştur.⁵⁷

Townshend'in Irak Cephesi'ne gelişinden sonra, komutasındaki İngiliz birlikleri, 31 Mayıs'ta kuzeye doğru ilerlemeye başlamışlardı. İngilizler 3 Haziran'da Amara'yı ve 25 Temmuz'da da Nasiriye'yi ele geçirdiler. General Townshend kuzeye doğru ilerledikçe ikmal desteğinden uzaklaşıyordu. Baskınlar şeklinde Bağdat'a kadar Osmanlı birliklerini takip etmek düşüncesindeyken, 23 Ağustos 1915'te kendisine bir talimat geldi. Talimatta, Türk birliklerinin imha edilmesi ve Kûtü'l Amâre'nin işgal edilmesi isteniyordu. Nurettin Bey, Kûtü'l Amâre'nin güneyinde Essin bölgesinde savunma pozisyonu almıştı. Ağır kayıplar veren Türk birlikleri 28 Eylül gecesi buradan çekilmek zorunda kaldılar. Türkler çekilince İngilizler 29 Eylülde Kûtü'l Amâre'yi ele geçirdiler. İngilizler Kûtü'l Amâre'yi aldıktan sonra, Türk birliklerini imha etmek için aradıkları fırsatı bulamadılar. Nurettin Paşa düzenli bir geri çekilme ile askerlerini Selman-ı Pak'ta hazırlamaya başladı. Bu arada, İngilizler açısından Bağdat'a varmaya sadece 80 km. kalmıştı. Üstelik Bağdat alındıktan sonra Türklerin hemen toparlanıp bir saldırıya geçecekleri

⁵² Serdar Sakin, *a.g.m.*, s. 136-137.

⁵³ Mahir Küçükvatan, *a.g.m.*, s. 57-58.

⁵⁴ Serdar Sakin, *a.g.m.*, s. 137.

⁵⁵ Mahir Küçükvatan, *a.g.m.*, s. 58.

⁵⁶ Mahir Küçükvatan, *a.g.m.*, s. 57-58.

⁵⁷ Nikolas Gardner, *Kut'ül Amare Mezopotamya'da Bir Savaş (1915-1916)*, Etkileşim Yayınları, Terc. Mehtap Gün, İstanbul, 2016, s. 35-37.

tahmin edilmiyordu. Osmanlı Devleti ise bu arada Irak, Musul ve İran'daki birliklerini birleştirip VI. Ordu'yu kurdu ve başına Von der Goltz Paşa'yı atadı.⁵⁸

Osmanlı askerleri, İngilizlerle savaştıkları kadar bölgedeki aşiretlerle de mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Selman-ı Pak'a doğru çekilirken yolda aşiretler tarafından birçok defa saldırılara uğramışlardır.⁵⁹ Hadiseler bu şekilde gelişirken İngilizler esir aldıkları Osmanlı askerlerini vapurlar vasıtasıyla Basra'ya nakletmişlerdir. Esir alınan askerlerin sorgulanması ve başka işler için Türkçe bilen Mısırlılar ve Ermenilerden istifade etmişlerdir.⁶⁰ Daha önce Kurna Savaşı'ndan sonra yaşananlar, Kûtü'l Amâre'nin düşmesinden sonra da görülmüştür; Kurna Savaşı esnasında Osmanlı askerlerini çözülmenin yarattığı kargaşa kadar bazı Arap aşiretlerin saldırıları da sarsmıştır. Bataklıklardaki bu gruplar geri çekilen ve bataklıklarda mahzur kalan Osmanlı askerlerine ciddi zayıatlar vermiştir.⁶¹

Charles Townshend'in 6. Hint Tümeni, 1915 Eylül ayının sonlarında Osmanlı kuvvetlerini ve Nurettin Paşa'yı Kûtü'l Amâre'de yenmeyi başardı. Hemen ardından Bağdat'a yöneldi. 14.000 kişilik kuvvetiyle, 18.000 kişilik Osmanlı kuvvetleri üzerine Selman-ı Pak'ta saldırı ancak istediğini alamayarak Kûtü'l Amâre'ye çekilmek zorunda kaldı.⁶² Townshend'in kuvvetleri 25 Kasım akşamı Selman-ı Pak'tan çekilmeye başladı. Sekiz gün geçtikten ve 140 kilometreden fazla yol yürüdükten sonra 6. Hint Tümeni Kûtü'l Amâre'ye vardı.⁶³ Kûtü'l Amâre'ye çekilen İngilizler uzun ve zorlu yol nedeniyle oldukça sarsılmış vaziyetteydiler. Benzer şekilde Osmanlı askerleri de Kut'a vardığında çok yorgundu; epey zayıat verilmiş, sayıları azalmıştı.⁶⁴ Osmanlı Devleti açısından ilk başarı Irak'ta Selman-ı Pak'ta alınmıştı. 22 Kasım'da saldırıya geçen İngiliz birlikleri çekildi ve 25 Kasım'da Selman-ı Pak'ı boşaltarak İngilizler, Kûtü'l Amâre'ye yerleşti. İngilizlerin bu savaştaki kayıpları 4.567 askerdi. Bu rakam, birliklerinin yaklaşık üçte biriydi.⁶⁵ Savaşlar sırasında son derece kritik hale gelen Kûtü'l Amâre ise Irak'ta liva merkezi bir kasaba olup, Dicle Nehri'nin sol kıyısında Bağdat ile Amara arasında kalıyordu. Burası küçük bir yerleşim iken 1869'da Lynch şirketi vapur işletme hakkını alınca, Kûtü'l Amâre'nin önemi ve nüfusu arttı. 1890'larda şehirde nüfus 4.115 kadardı.⁶⁶ Ancak savaş sırasında, son derece hayati rol oynayan bir mevki haline dönüştü. Gerek Osmanlı Devleti'nin İngilizlerin ilerlemesini durdurmak için savaşın başındaki teşebbüslerinde, gerekse de Selman-ı Pak'ta yenilen İngilizlerin korunaklı bir şekilde kalmaları sürecinde kritik bir yerleşim olduğu ortaya çıktı.

İngilizler, Selman-ı Pak'ta mağlup olup Kûtü'l Amâre'ye çekilmişti. Selman-ı Pak muharebelerinde birlikler arasındaki uyum ve koordine zayıf olduğundan, düşmanın çekilmesiyle ortaya çıkan fırsat da ilk anda değerlendirilememiştir. Ancak Osmanlı birlikleri daha sonra Kut'a doğru harekete geçmişler ve İngilizleri muhasara etmişlerdir.⁶⁷ Savaş sırasında Selman-ı Pak'ın ismi General Townshend tarafından daha eski zamanlarda kullanılan Ctesiphon ile değiştirilmişti. Burada sahabelerden birine ait bir türbe olması ve askerlerin savaş sırasında morallerini etkilememesi nedeniyle değişiklik yapılmış, ancak Townshend kendi lehine olacak bu değişikliği Müslüman askerlerin duygularını incitmemek için yaptığını iddia

⁵⁸ Mahir Küçükvatan, *a.g.m.*, s. 58-61.

⁵⁹ Taşköprülü Mehmed Efendi, *Irak Cephesi'nden Burma'ya Savaşın ve Esaretin Günlüğü*, Yay. Haz. Mesut Uyar-Ahmet Özcan, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2015, s. 21.

⁶⁰ Taşköprülü Mehmed Efendi, *a.g.e.*, s. 64-65.

⁶¹ Charles V.F. Townshend, *a.g.e.*, s.100-101.

⁶² Nikolas Gardner, *a.g.e.*, s. 45.

⁶³ Nikolas Gardner, *a.g.e.*, s. 73.

⁶⁴ Nikolas Gardner, *a.g.e.*, s. 92-96.

⁶⁵ Mahir Küçükvatan, *a.g.m.*, s. 62-63.

⁶⁶ Besim Darkot, "Kut'ül Amare," *MEB İslam Ansiklopedisi*, Cilt 6, Eskişehir, 1997, s. 1060.

⁶⁷ Taşköprülü Mehmed Efendi, *a.g.e.*, s. 26-27.

etmiştir.⁶⁸ 22 Kasım'da Selman-ı Pak'ta ağır bir yenilgi alıp geri çekilen İngilizler 3 Aralık'ta Kûtü'l Amâre'ye vardılar ve takviyelerin geleceğini düşünerek Kûtü'l Amâre'de kaldılar.⁶⁹ Çoğunluğunu Hintli askerlerin oluşturduğu 6. Tümen'in Komutanı Townshend, kendini haklı gösteren birkaç nedenden dolayı Kûtü'l Amâre kasabasına yerleşmiştir. Bunlardan biri, İngilizler gibi nehir nakliyatına bağlı olan VI. Osmanlı Ordusu'nun ilerleyişinin önünü kesmek, diğeri de Sir John Nixon komutasında toplanan İngiliz takviye güçlerinin El Amare'de bir araya gelerek taarruz için zaman kazanmalarını sağlamaktır.⁷⁰ Townshend, Kûtü'l Amâre'ye çekilmeye zorlandığında kendisinin ihtiyaç duyduğu gemilerin henüz destek için hazır olmadıkları anlaşılıyordu. İngiltere'den ve Mısır'dan gelecek olanlarla Hindistan'dan gelecekler bölgeye daha ulaşmamış durumdaydılar.⁷¹ İngilizler Kûtü'l Amâre'de kuşatma altından çıkmak için 14 ve 17 Aralık'ta teşebbüslerde bulunsalar da başarılı olamadılar. İngilizler, General Townshend'e destek amaçlı bir birlik hazırladılar. 1 Ocak 1916'da yardım kuvvetleri komutanı General Alymer Hindistan'dan Aligarbi'ye geldi. Emrinde bir piyade tümeni, bir süvari ve bir piyade tugayı vardı. Bunlar, 7 Ocak'ta Kûtü'l Amâre yakınındaki Türk birliklerine saldırdılar ve onları geri çekilmeye zorladılar. Bunun üzerine Von der Goltz Paşa birliklerin sorumluluğunu Halil Bey'in almasını istedi.⁷²

Halil Paşa hatıralarında, Irak'a geldiğinde cephede Nurettin Bey'in olduğunu ifade ediyordu. Bağdat'ın düşmediğini ancak düşebileceğini, durumun iyi olmadığını belirtiyordu. Nurettin Bey'in de bütün kuvvetleriyle Dicle Nehri boyunca kuzeye doğru çekilmekte olduğunu yazıyordu. Yine Halil Paşa, Selman-ı Pak'ta başarıyla mücadele ettiğini ve düşmanı geri çekilmeye zorlayarak takibe koyulduklarını, geriden gelen kuvvetlerle güçlerinin arttığını beyan etmiştir. Halil Paşa hatıralarında Selman-ı Pak muharebesinden ve İngilizlerin buradaki hezimetinden sonra Irak cephesinde bazı değişiklikler olduğunu yazmaktadır. Buna göre, Irak'taki askeri birliklerin tamamı VI. Osmanlı Ordusu adı altında birleştirilmiştir.⁷³ Halil Paşa, 13 Ocak 1916 itibarıyla Irak Komutanlığı'nı devralmıştı. Irak'ta savaş devam ederken VI. Ordu Komutanı Mareşal Von der Goltz Paşa, 19 Nisan 1916'da Bağdat'ta vefat etti.⁷⁴ Bu arada, tüm gayretlerine rağmen General Alymer ve General Townshend'in kuvvetleri Türkleri aşip bir araya gelemiyordu. 7-13 Ocak tarihlerinde yapılan muharebelerde, İngilizler teknik bakımdan ne kadar üstün olsalar da 6.000 kayıp vermişlerdi ve her geçen gün Türkler karşısında sayıları azalmaktaydı.⁷⁵ Şubat ayından itibaren İngiliz kuvvetleri açısından işler yolunda gitmiyordu. Bu tarih aralığında, İngiltere'nin -ölü ve yaralı- toplam kaybı 23.000'i bulmuştu. Bunun yanında ciddi bir lojistik sıkıntısıyla karşı karşıya kalınmıştı.⁷⁶ Kûtü'l Amâre'deki Townshend'e bağlı kuvvetlerin toplam gücü yaklaşık 300 İngiliz subayı, 2.800 İngiliz askeri, 8.250 sepy ve Hint subayı ile 3.500 sivil destekçiden oluşuyordu. Buna rağmen 9-12 Aralık tarihlerinden itibaren Kûtü'l Amâre'nin kuzeyinde Osmanlı saldırılarını engelleyecek bir siper sistemini kurmayı başarmışlardı.⁷⁷

Savaş devam ederken İngilizlere destek amaçlı bazı Rus teşebbüsleri de görüldü. 1916 yılı başlarında Irak'taki Kûtü'l Amâre cephesinde Türk kuvvetleriyle çarpışan İngilizlere yardım etmek amacıyla taarruza geçen General Baratof komutasındaki Rus birlikleri, 22 Şubat

⁶⁸ İsmet Üzen, *a.g.m.*, 2008, s. 84-85.

⁶⁹ İsmet Üzen, *a.g.m.*, 2008, s. 81.

⁷⁰ Ahmet H. Kara-Ertan Erol, *a.g.m.*, s. 128.

⁷¹ John S. Galbraith, *a.g.m.*, 1984, p. 372.

⁷² Mahir Küçükvatan, *a.g.m.*, s. 65-66.

⁷³ Erhan Çifci, *Kütü'l-Amare Kahramanı Halil Kut Paşa'nın Hatıraları*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2016, s. 147-151.

⁷⁴ Mahir Küçükvatan, *a.g.m.*, s. 66-75.

⁷⁵ Mahir Küçükvatan, *a.g.m.*, s. 68.

⁷⁶ John S. Galbraith, *a.g.m.*, p. 372.

⁷⁷ Nikolas Gardner, *a.g.e.*, s. 101.

1916'da Kirmanşah'ın 30 km. kadar yakınına ulaşmayı başarmışlardır. Osmanlı Devleti, gerek Bağdat'ın güvenliği gerekse Afganistan'a ulaşmak için çok önemli bir geçit olan Kirmanşah'ı kaybedince burada beliren Rus tehdidini ortadan kaldırmak için yeni bir yol aramaya başladı. Bu amaçla Almanların da katılımıyla İran'a daha kapsamlı bir harekât düzenlemesine karar verildi. Bu harekâtı ise Kûtü'l Amâre'de İngilizlere karşı büyük başarılar gösteren Ali İhsan Paşa komutasındaki XIII. Kolordu'nun gerçekleştirmesi uygun görüldü. Harekât sırasında Hanikin, Kirmanşah, Sine, Kasr-ı Şirin gibi birçok yer Osmanlı Devleti'nin eline geçti.⁷⁸

Osmanlı askerleri Kûtü'l Amâre başarısı öncesinde büyük zorluklar yaşamışlardı. Bu cephede görev yapan Taşköprülü Mehmed Efendi, hatıralarında, intikallerinin ve savaş sırasında sıkıntılarının çok olduğunu ve intikaller sırasında her gün piyadelerden bir iki kişinin vefat ettiğini ifade etmektedir. Aynı zamanda savaşın ilerleyen kısımlarında zabıtların sürekli yaşanan mağlubiyetlerden dolayı morallerinin azaldığını yazmaktadır.⁷⁹ Ali Çetinkaya'nın da Irak Cephesi'nde ciddi sıkıntılar yaşandığını belirten ifadeleri vardır.⁸⁰ Ancak buna rağmen eldeki imkânlar son derece titizlikle kullanılmıştır. Hem Kûtü'l Amâre'de İngilizlerin kuşatılması hem de İngilizleri kurtarmak için gelen takviye kuvvetlerin bertaraf edilmesi için buna özellikle ihtiyaç vardı.

İngilizler açısından kuşatılmış olmak ilk başlarda büyük bir problem teşkil etmiyordu. 5 Aralık 1915 tarihi itibarıyla Kûtü'l Amâre'de fazlasıyla erzak vardı. İngiliz ve Hint askerler için 60 günlük erzak, 21 günlük yakacak, 30 günlük hububat, 17 günlük yem, 4 günlük bisküvi, 57 günlük odun ve 40 günlük un vardı. Kasabadaki 6.000 nüfusluk ahaliyi 3 ay kadar besleyecek yeterli erzak da mevcuttu. Bununla birlikte Townshend, mevcut bütün hububatı satın alması için mevki kumandanına emir verdi.⁸¹ Ancak zaman geçtikçe işler zorlaşıyordu. 1914-1916 arasında 3 Hint alayı Irak'ta Türklerle savaşmamak için kitleler halinde isyan etmişti. Bunlar, alay düzeninde itaatsizlik olayları iken; bazı Hintliler de Irak seferine katılma emirlerine direnmişlerdi.⁸² Kûtü'l Amâre'de kuşatma devam ettikçe Hint askerler arasında Türklerin tarafına geçenlerin sayısı arttığı gibi, savaşmakta isteksiz olup hasta olduğunu belirtenler ve bilerek kendini yaralayanların sayısı da arttı.⁸³ İşler ilerleyen safhalarda İngilizler için daha da zorlaştı, hatta teslim olmadan önce, İngiliz kuvvetleri içerisinde nöbet esnasında bayılanlar ve kışla hizmetini yapamaz durumda olanlar vardı.⁸⁴

Savaşın başında Townshend, Nurettin Paşa'nın ve takviye kuvvetlerin Bağdat'a gelişlerinden haberdar olacağını, Osmanlı güçlerinin kendilerini durdurabilecek kapasitede olmadığını, hatta Bağdat'taki istihbarat elemanları sayesinde gelişmelerden anında haberdar olacaklarını düşünmüştü.⁸⁵ Townshend; Amare ve Nasiriye'nin alınmasından sonra buralarda konuşlanarak ve Basra'ya da asıl kuvvetleri yerleştirerek Gelibolu'da ve Fransa'daki asıl muharebelerin sonuçlarının beklenmesi, buralarda elde edilecek başarılarından sonra taarruza geçilmesi fikrinde olduğunu söylüyordu.⁸⁶ Ancak işler yolunda gitmeyip de Kûtü'l Amâre'ye sıkıştıklarında Townshend; askerlerinin Kut'a vardktan sonra son derece bitkin olduğunu, Hint askerlerinin büyük bir kısmının yerlerinden kıpırdayamadığını ifade etmektedir. Townshend, Kut'a çekilen askerlerinden, biraz da motive etmek için, Selman-ı Pak muharebesi ve Kut

⁷⁸ İsmet Bolat, "İngiltere Savunma Bakanlığı Kayıtlarına Göre I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti ve İran Arasındaki Ulaşım Yolları," *The Journal of Academic Social Science Studies*, Vol. 6 Issue 3, 2013, p. 1073-1074

⁷⁹ Taşköprülü Mehmed Efendi, *a.g.e.*, s. 12-16.

⁸⁰ Ali Çetinkaya, *Askerlik Hayatım 1914-1922*, Yay. Haz. Oktay Şimşek-Zeki Dilek, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2012, s. 98-99.

⁸¹ İsmet Üzen, *a.g.m.*, 2008, s. 86.

⁸² İsmet Üzen, *a.g.m.*, 2008, s. 83.

⁸³ İsmet Üzen, *a.g.m.*, 2008, s. 90-91.

⁸⁴ Charles V.F. Townshend, *a.g.e.*, s. 591.

⁸⁵ Charles V.F. Townshend, *a.g.e.*, s. 107.

⁸⁶ Charles V.F. Townshend, *a.g.e.*, s. 149.

çekilmesi sırasında yararlığı ve gayretleri olanları John Nixon'a gönderiyordu.⁸⁷ Hadiseler Townshend'in de tahmin etmediği bir şekilde gelişmişti ve olayları toparlamak için bir şeyler yapmak gerekiyordu. Haliyle İngilizler büyük bir hayal kırıklığı yaşıyordu ve seferle ilgili eleştiriler kendini göstermeye başlamıştı.

İngilizlerin Kütü'l Amâre Savaşı'nda rahatsız oldukları hususlardan biri de Türk uçaklarının bombardımanı olmuştur. İlk Türk uçağı 1 Ocak 1916'da Kütü'l Amâre semalarında görünmüş ve ilk bombardımanını 13 Şubat 1916'da gerçekleştirmiştir. Bunun yanında, Kütü'l Amâre'de İngilizleri en çok uğraştıran meselelerden biri de gıda sıkıntısıdır. Başlangıçta durum İngilizler için çok rahat olsa da kuşatma uzadıkça zorluklar artmıştır.⁸⁸ Türkler, Selman-ı Pak'ta mağlup ettikleri İngilizleri Kütü'l Amâre'de yaklaşık beş ay boyunca kuşatma altında tuttular. Açlık ve kuşatma şartlarına dayanamayan İngilizler, beş ayın sonunda teslim olmak zorunda kaldılar.⁸⁹ Kütü'l Amâre'ye destek için tüm İngiliz teşebbüslerinin boşa çıkmasından sonra General Townshend, 26 Nisan 1916'da Türklerle görüşme isteğinde bulunmaya başladı. Görüşme, Dicle Nehri üzerinde belirlenen saatte ve noktada olacaktı. General Townshend, bütün silah ve cephaneyi teslim etmek, savaş boyunca Türk kuvvetleri ile bir daha karşılaşmamak ve 1 milyon İngiliz sterlini karşılığında Kütü'l Amâre'den çıkmalarına izin verilmesini istedi. Ancak Halil Paşa bunu reddetti. Paranın arttırıldığı ikinci bir teklifi Halil Paşa yine reddetti. Kütü'l Amâre'yi 29 Nisan'a kadar boşaltmazlarsa yeni bir saldırı yapılacağını bildirdi. Bunun üzerine 29 Nisan sabahı iki İngiliz subayı Türk mevzilerine gelerek koşulsuz olarak teslim olduklarını bildirdiler. Binbaşı Nazmi Solak komutasındaki 3. Piyade Alayı Kütü'l Amâre'ye giren ilk birlik oldu.⁹⁰ Halil Paşa da hatıralarında benzer şekilde, İngilizlerin teslim olması için Townshend ile bir istimbotta Dicle üzerinde görüştiklerini, hemen teslim müzakerelerine girdiklerini ifade etmektedir. Bu sırada Townshend de benzer şekilde kendi hatıralarında silahların Osmanlılara teslim edilmesini, gerek kendisi gerek maiyetinin Türkiye aleyhinde olmayacağını, şahsına 1 milyon İngiliz lirası çek teklif edildiğini ve Basra istikametinde serbest bırakılmalarını teklif ettiğini kaydetmektedir.⁹¹

Şehrin teslim alınmasıyla Halil Paşa, Townshend'i ziyaret etti. Townshend kılıç ve silahını Halil Paşa'ya teslim etti. Ancak Halil Paşa bunları sahibine iade etti. Kendisinin İstanbul'a götürülerek misafir edileceğini bildirdi.⁹² Halil Paşa, Townshend'e birliğinin Anadolu'da deniz kenarında iklimi güzel yerlere gönderileceğini, kendisinin de Plevne kahramanı Osman Paşa gibi hürmetle karşılanacağını ifade etmiştir. Townshend hatıralarında 29 Nisan günü toplarını, teçhizatını ve mühimmatını imha ettiğini, bir Türk taburunun şehre girip tüm karakolları ele geçirdiğini ifade etmektedir. Yine Halil Paşa'nın kendisini ziyaret ettiğini, ona kılıcıyla tabancalarını teslim ettiğini, ancak Halil Paşa'nın "Bunlar şimdiye kadar sizindi, bundan sonra da öyle olacak." dediğini aktarmaktadır.⁹³ Teslim sırasında Halil Paşa da kendi hatıralarında Townshend'in odasında masasının üzerine koyduğu kılıcını ve iki tabancasını kendisine teslim ettiğini ve bunları alarak kendisine uzattığını "Uzun zaman şan ve şerefle kullanılan bu silahlar yine sahibine aittir." dediğini ifade etmektedir. Halil Paşa, alınan esirler arasında 2.000 kadar zayıf, hasta ve yaralı olduğunu, bunların Türk esirlerle mübadele edildiğini de ifade etmiştir.⁹⁴

⁸⁷ Charles V.F. Townshend, *a.g.e.*, s. 377-387.

⁸⁸ Ahmet H. Kara-Ertan Erol, *a.g.m.*, s. 131-132.

⁸⁹ Mahir Küçükvatan, *a.g.m.*, s. 56

⁹⁰ Mahir Küçükvatan, *a.g.m.*, s. 78.

⁹¹ Erhan Çifci, *a.g.e.*, s. 160.

⁹² Mahir Küçükvatan, *a.g.m.*, s. 78.

⁹³ Charles V.F. Townshend, *a.g.e.*, s. 596.

⁹⁴ Erhan Çifci, *a.g.e.*, s. 162-163.

Teslim alınan asker miktarı şöyleydi: 5 general, 272 İngiliz subayı, 204 Hintli subay, 2.592 İngiliz eri, 6.988 Hintli er ve gayr-i muharip er olarak da 3.248 kişi olarak, toplamda 13.309. Bunların 1.306'sı hasta ve yaralıydı. Esirlerin bir kısmı, Bağdat demiryolunun henüz tamamlanmamış kısımlarında çalıştırıldı. Mondros'tan sonraki duruma göre ise Kûtü'l Amâre'de esir düşen 2.680 İngiliz subay ve erden 1.306'sı ölmüş, 10.486 Hintliden 1.290'ı ölmüş ve 1.773'ünün izine rastlanamamıştı.⁹⁵ Türk kuvvetleri tarafından esir edildikten sonra İstanbul'a getirilen Townshend'in Bağdat'tan, 12 Mayıs 1916 günü, Osmanlı subayı Çerkez İshak Bey korumasında ve beraberinde Albay Peer, Yüzbaşı Morlando, Portekiz aşçısı, bir Hintli hizmetçisi ve iki İngiliz emiriyle birlikte hareket ettiği bildirilmektedir. Bağdat'tan hareketlerinden 22 gün sonra 3 Haziran'da İstanbul'a ulaşmışlardır.⁹⁶ İngilizler, Kûtü'l Amâre'de kuşatılmış durumda olan tümenlerini kurtarmak için çok gayret göstermişlerdir. Fakat Türklerin sert direnişi karşısında başarılı olamamışlardır. İngiliz kuvvetleri 4,5 ay süresince yaklaşık 23.000 kayıp vermişlerdir. Kûtü'l Amâre'de ölenler ve esir düşenlerle bu sayı 40.000 kişiye yaklaşmıştır. Bu savaşlarda Türklerin kaybı 300'ü subay olmak üzere 10.000 kişi olmuştur.⁹⁷ Kûtü'l Amâre başarısı özellikle Almanlar nezdinde sevinçle karşılanmıştır. Alman imparatoru Wilhelm, Sultan V. Mehmed'e gönderdiği telgrafla Kûtü'l Amâre'nin alınmasından duyduğu memnuniyeti dile getirmiştir.⁹⁸

Ortaya çıkan başarıya genel olarak bakıldığında denilebilir ki Kûtü'l Amâre'de Osmanlılar çok geniş bir alana hâkimdiler. Deve ve asker bulma noktasında ve askerlerin dinçliği noktasında İngilizlerden üstün sayılırlardı. Yine de İngiliz askerlerinin teslim olması, Mezopotamya ve Hindistan açısından İngiltere'ye büyük bir tehdit olarak görüldü. Prestij kaybı İngiltere açısından daha hayati bir önem taşıyordu.⁹⁹ I. Dünya Savaşı'nda, 1915'te Çanakkale zaferi ve 1916'da Irak cephesinde Kûtü'l Amâre zaferi ile Türkler, İngiliz gururuna önemli darbeler indirmişti. Fakat Mart 1917'de Irak cephesinde ve Ekim 1917'den başlayarak Filistin cephesinde İngilizlerle yapılan başarısız muharebeler sonucunda Türkler, Ortadoğu'nun önemli şehirlerinden olan Bağdat ve Kudüs'ü kaybetmişlerdi.¹⁰⁰ I. Dünya Savaşı'nın ilerleyen dönemlerinde, Irak seferinin müteakip bir safhasında, Şubat 1917'de Kûtü'l Amâre, Bağdat'a karşı taarruza geçen İngiliz kuvvetleri tarafından tekrar kuşatıldı.¹⁰¹ Osmanlılar Kûtü'l Amâre'de İngilizler karşısında başarılı bir şekilde durdular. Ancak 10 Mart 1917'de teslim olmak zorunda kaldılar. Böylece Irak, sivil ve askerî olarak İngilizler tarafından ele geçirilmiş oldu.¹⁰² İngilizler için savaşın sonuna doğru işler, Irak'ta oldukça olumlu seyretmeye başladı ve General Stanley Maude komutasındaki birlikler, 11 Mart 1917'de Bağdat'ı da ele geçirdiler. Böylece çok geniş bir alanın kontrolü İngiltere'nin eline geçmiş oldu.¹⁰³ Her ne kadar savaş sırasında oldukça önemli bir başarı olsa da Kûtü'l Amâre zaferi, İngilizlerin de destek verdiği Hicaz'daki Şerif Hüseyin isyanını önlemeye yetmedi.¹⁰⁴ Böylece Osmanlı Devleti hem Irak topraklarında hem Arap Yarımadası'nda hâkimiyetini kaybetmeye başladı.

⁹⁵ İsmet Üzen, *a.g.m.*, 2008, s. 99; John S. Galbraith, *a.g.m.*, p. 358; Priya Satia, "Developing Iraq: Britain, India and the Redemption of Empire and Technology in the First World War," *Past&Present Society*, No. 197, 2007, p. 211.

⁹⁶ Ü. Gülsüm Polat, "Esir Kut Komutanı Townshend'in İstanbul'a Getirilişi ve İngiliz Savaş Basımına Müdahale," *Akademik Ortadoğu*, Cilt 9, Sayı 2, 2015, s. 142.

⁹⁷ Tarık Saygı, *İngiliz Generali Townshend ve Türkler*, Parola Yayınları, İstanbul, 2016, s. 119.

⁹⁸ Tarık Saygı, *a.g.e.*, s. 125.

⁹⁹ John S. Galbraith, *a.g.m.*, p. 359.

¹⁰⁰ İsmet Üzen, "İngilizlerin Kudüs'ü Ele Geçirmesi ve Generak Edmund H.H. Allenby'nin Kudüs'e Törenle Girişi (9-11 Aralık 1917)," *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 19, Sayı 2, Elazığ, 2009, s. 339.

¹⁰¹ Besim Darkot, *a.g.m.*, s.1061.

¹⁰² Peter Sluglett, *a.g.m.*, 2002, p. 798.

¹⁰³ John S. Galbraith, *a.g.m.*, p. 384.

¹⁰⁴ Mustafa Bilge, *a.g.m.*, s. 503.

Her ne kadar savaşın olumsuz koşulları altında gerçekleşse de General Townshend'in teslim olması, İngiltere'de bir miktar tepki de gördü. İngiltere'de I. Dünya Savaşı sırasında gelişmelere muhalefet eden bazı gazeteler görülüyordu. Bunlardan biri de Daily Mail gazetesiydi. Gazete Kûtü'l Amâre'de esir edilen General Ferres Townshend'in İstanbul'da arabayla bir resmini gösteriyordu. Aslında biraz da üstü kapalı eleştiri yapıyordu. İngiliz gazetelerinde doğru olmayan bilgiler de yer alıyordu. Yapılan açıklamalar, İngiliz kamuoyunun dikkatini saptırmak üzere bazı yanlış bilgiler üzerine kurulmuştu.¹⁰⁵ Bir şekilde bu eleştiriler savaşın ilerleyen safhalarında azaldı. Neticede İngiltere hem Irak cephesinde hem de savaşın genel seyri içinde üstün konuma gelmeye başlamıştı. Savaşın sonucunda İngilizler Bağdat'ı ve Irak'ı kontrolleri altına almışlardı ve bu durum uzun süre devam edecek yeni bir sürecin ilk adımıydı. Hindistan'a yerleşmesi ile başlayan süreçte uzun yıllar Basra Körfezi'ne hâkim olan İngiltere, ancak 16 Ocak 1968'de Basra Körfezi'nden birliklerini çekeceğini duyurdu ve bu işlemleri 1971 yılı sonuna kadar tamamladı.¹⁰⁶

3. General Townshend'in Esir Düşmesi ve Sonrasında Yaşananlar

General Townshend ve askerlerinin teslim alınmasından sonra işler başka bir safhaya geçti. Townshend, yakın ekibi ile birlikte İstanbul'a gönderildi. Ancak savaş devam ediyordu. Bu defa esirlerin ne olacağı meselesi gündeme geldi. Bunların uygun yerlere yerleştirilmeleri gerekiyordu. Savaşın ağır koşulları devam ettiğinden, Irak'ta kalmaları uygun görülmemişti. Bu hususta 12 Haziran 1916'da Ankara Vilayeti'ne gönderilen yazıda, Kûtü'l Amâre'de esir edilen İngiliz subayları ve askerlerinin Ankara'nın doğusunda bulunan Çorum, Yozgat, Kırşehir ve Boğazlıyan mevkileri dâhilinde yerleştirilmesi, binalar yeterli gelmediği takdirde Ermenilerden boş kalan köy ve kasabalardan istifade edilmesi istenmiştir. İcap ederse münasip köy ve kasabaların düzenlenmesinde 5. Kolordu'dan asker alınarak çalışılması, bunun için genel karargâhtan gönderilen Binbaşı İrfan Bey'e gerekli kolaylıkların gösterilmesi istenmiştir.¹⁰⁷ Kûtü'l Amâre'de esir düşenler de önce Bağdat'a ve Musul'a, oradan da Suriye ve Anadolu'nun güneyine yürütüldüler.¹⁰⁸

Esirlerin durumuyla ilgili birçok yazışma yapılmıştır. 16 Haziran 1916 tarihli olarak Musul, Re'sü'l Ayn, Halep, Adana, Konya vilayetleriyle Eskişehir ve Niğde mutasarrıflıklarına gönderilen bir yazıyla Kûtü'l Amâre'de esir edilen İngiliz subay ve askerlerinin, bu yol üzerinden sevk edileceği hakkındaki gerekli bilgilendirme memurlara iletilmiştir.¹⁰⁹ Yine aynı tarihte Hüdavendigar vilayetine gönderilen yazıda, Kûtü'l Amâre'de esir edilen 4 İngiliz generalinin yaverleriyle birlikte Bursa'da ikamet ettirilecekleri bildirilmiş, kiralari kendi taraflarından karşılanmak üzere münasip ne kadar korunaklı hane bulunduğunun incelenmesi ve onların şimdiden esirlere tahsis edilmesi ve neticenin acilen Başkumandanlığa iletilmesi istenmiştir.¹¹⁰ Konuyla ilgili 22 Haziran 1916 tarihli bir başka vesikada ise esir generaller ile yaverleri için hazırlanacak hanelerin mobilyalı olarak seçilmesi veya mahalli hükümet vasıtasıyla tefriş edilerek masrafların hane kiralarına ilave edilmesiyle düzenlenmesi talimatı verilmiştir. Ayrıca generaller otomobil ile geleceğinden bununla ilgili hazırlıkların da bir an önce yapılması istenmiştir.¹¹¹ 15 Temmuz 1916'da aynı konuyla ilgili Osmanlı Hilal-i Ahmer Encümeni genel kâtibi, Kûtü'l Amâre'de Osmanlı ordusu tarafından esir edilen İngiliz asker ve subaylarının isimlerini içeren on sayfadan oluşan bir listeyi Hariciye Nezareti'ne arz etmiştir.¹¹²

¹⁰⁵ Ü. Gülsüm Polat, *a.g.m.*, s. 134-137.

¹⁰⁶ Durmuş Akalın, *a.g.m.*, 2015b, s. 58.

¹⁰⁷ DH.ŞFR. 63/146.

¹⁰⁸ Nikolas Gardner, *a.g.e.*, s. 231.

¹⁰⁹ DH.ŞFR. 63/202.

¹¹⁰ DH.ŞFR. 63/207.

¹¹¹ DH.ŞFR. 63/286.

¹¹² HR.SYS. 2221/77.

Konya’da esir tutulan İngiliz esirlerin durumuyla ilgili birkaç yazışma üst üste yapılmıştır. Konya’da bulunan İngiliz esirlerin Bursa’ya naklinde mahzur olup olmadığı Harbiye Nezareti’nden sorulmuştur.¹¹³ Konu, 26 Eylül 1916’da Başkumandanlığa yazılmıştır. Kûtü’l Amâre’de esir tutulup Konya’da ikamet ettirilen İngiliz esirlerin Bursa’ya nakilleri Amerika elçiliğinden talep edilmiş, söz konusu durumda mahzurun olup olmadığının bildirilmesi istenmiştir.¹¹⁴ 30 Eylül 1916’da duruma açıklık getirilmiştir. Başkumandan vekili Enver tarafından verilen cevapta, Konya’da ikamet ettirilen İngiliz esirlerinin Bursa’ya nakillerinde bir mecburiyet görülmemekte olduğundan, Amerika elçiliğine o şekilde cevap verilmesi rica olunur¹¹⁵ denilmiştir.

Başka ülkelerin elçileri de İngiliz esirlerle ilgili gelişmeleri takip etmişlerdir. Buna göre, 6 Ocak 1917’de Hariciye Nezareti’ne, Kûtü’l Amâre’de esir edildikleri bilinenlerin isimleri ve askerler hakkında İngiltere Dışişleri Bakanlığı’nın Felemenk elçiliğinden bir muhtıra verilmiştir.¹¹⁶ Benzer şekilde 12 Nisan 1917’de Amerikan elçiliği de meseleyle ilgilenmiştir. Elçilik, Kûtü’l Amâre’de esir alınan 20 İngiliz subayın isimlerinin dışişleri ofisine bildirildiğini, ancak kendileri hakkında ayrıntılı bilgi sahibi olunmadığını ifade etmektedir. İngiliz hükümeti tarafından, söz konusu esirlerden yaşayanların durumu ve vefat edenlerin nerede, ne sebepten öldüklerinin bilgisi talep edilmiştir. İngilizler ayrıca elçilikten hastaneler ve esir kampları ile ilgili de bilgi talep etmişlerdir.¹¹⁷ İngilizler, başka bir yazıyla ve yine Amerikan elçiliği vasıtasıyla Osmanlı yetkililerinden, askerlerin durumu hakkında bilgi ve vefat edenlerle ilgili olarak arkadaşlarının ifadelerinin alınmasını istemişlerdir.¹¹⁸ Konuyla ilgili 6 Ağustos 1917’de Başkumandanlık Vekâleti’ne açıklayıcı bir belge gönderilmiştir. Buna göre, Kûtü’l Amâre’de esir edildikleri belirtilen İngiliz askerlerinin isimlerini içeren talebin, İngiltere Dışişleri Bakanlığı’ndan 4 Haziran 1917 tarihinde, muhtıra olarak verildiği beyan edilmiştir. Bu belgede, söz konusu esirlerin ailelerine gönderilen mektupların ve kartpostalların üzerinde vefat ettiklerine dair işaretlerle Osmanlı memurları tarafından İngiltere’ye iade edilmiş olduğu bildirilmiştir.¹¹⁹ Konuyla ilgili Avrupa’daki gelişmeler ve haberler de vakit geçirilmeden İstanbul’a iletilmiştir. 27 Mart 1918’de Lahey sefareti, Hariciye Nezareti’ne bir yazı yazmıştır.¹²⁰ Bu konu hakkında bir süre daha durulmuş ve başka yazışmalar da olmuştur.¹²¹

Osmanlı makamlarını İngiliz esirlerle ilgili uğraştıran en önemli meselelerden biri de İngiliz subayların kılıçları olmuştur. 4 Nisan 1919’da İstanbul’daki İngiliz Yüksek Komiserliği, Kûtü’l Amâre’de Türklerin ele geçirdiği kılıçların teslim edilmesini istemiştir.¹²² Yüksek komiser, 7 Nisan 1919’da kılıçların teslimiyle ilgili bir talepte daha bulunmuştur. Bu talepte, 29 Nisan 1916 tarihinde İngiliz subayları tarafından Osmanlı askerî memurlarına “Kûtü’l Amâre’de teslim edilen kılıçların iadesini talep etmek üzere hükümetimden emir aldığımı beyan eder ve bu konuda hızlıca talimat verilmesini ve bu kılıçların İngiliz Yüksek Komiserliği’ne ne vakit ve nerede teslim olunacağını yazılmasını rica ederim.”¹²³ demiştir. Bu konu hakkında İngilizler birçok defa Osmanlı Devleti’ni sıkıştırmışlar ve taleplerinin yerine getirilmesi noktasında zorlayıcı bir tavır içine girmişlerdir.

---

¹¹³ HR.SYS. 2222/41.

¹¹⁴ HR.SYS. 2222/41.

¹¹⁵ HR.SYS. 2222/41.

¹¹⁶ HR.SYS. 2254/51.

¹¹⁷ HR.SYS. 2224/50.

¹¹⁸ HR.SYS. 2224/50.

¹¹⁹ HR.SYS. 2254/40.

¹²⁰ HR.SYS. 2229/61.

¹²¹ HR.SYS. 2229/61.

¹²² HR.SYS. 2565/8.

¹²³ HR.SYS. 2565/8.

Yapılan tüm talepler ve Osmanlı makamlarının incelemeleri sonucunda 8 Ağustos 1919'da Erkan-ı Harbiye dairesinde yer alan harp cerideleri incelendiğinde Kûtü'l Amâre'de esir subayların kılıçlarının alındığına dair bir kayıt bulunamamıştır. O zaman orada bulunan bazı Osmanlı subayları, İngiliz subayların kılıçlarının teslim edilmeyip kendileri tarafından imha olunduğunu, ancak çok azının ele geçtiğini Harbiye Nezareti'ne bildirmişlerdir. Durumun mütareke komisyonunca takip edilmesi üzerine tekrar tahkikata başlanmış ve Kûtü'l Amâre'nin alınmasında orada bulunup, işten az çok malumatı olanlardan da sorulmuştur. Bunlar yazılı olarak verdikleri cevaplarında dahi adı geçen kılıçlar hakkında bilgilerinin olmadığını ifade etmişlerdir. Yalnız bir zabıt, İngiliz kılıçlarından bir kısmının Bağdat'taki depoya gönderildiği bilgisini vermiştir. Ancak Bağdat'tan çekilme esnasında silah depolarının ve buna benzer yerlerin ateşe verildiğini beyan etmiştir. Bir ara Kûtü'l Amâre'de esir düşen İngiliz subaylara ait kılıçların İstanbul'da teşhir edildiği duyulmuştur. Bununla ilgili 10 Eylül 1919 tarihli raporda ise müzelere durum sorulmuş ancak İngiliz kılıcı namıyla hiçbir şey verilmemiş olduğu, müze müdüriyetinden bildirilmiştir. Ayrıca nezaret tarafından İngiliz subay kılıçlarının buldurulmasında her vasıtaya müracaatla çalışılmakta olduğundan, bu konuda malumata ihtiyaç olursa onun da bildirileceği tebliğ edilmiştir.¹²⁴ Bu şekildeki talepler de bir süre daha devam etmiştir.

Genel olarak bakıldığında, İngiltere savaş bitmek üzereyken Osmanlı Devleti'ne esir düşen askerleriyle ilgili temaslarını arttırmıştır. Mütarekenin imzalanmasından sonra ise İngiliz subaylara ait kılıçları mevzu bahis ederek, Osmanlı hükümeti üzerinde ciddi bir baskı oluşturmuştur. Ancak General Townshend ve diğer subayların kılıçlarıyla ilgili somut birtakım delillere ulaşamadıklarından, meselenin üstüne daha fazla gidecek vasıtaları ortaya koymakta zorlanmışlardır. Bu zorluğa, mütarekeden sonra gerek İstanbul ve Anadolu'da ve gerekse de uluslararası alanda yaşanan gelişmeler eklendiğinde İngilizler tarafından kılıçların teslimi konusu üzerinde bundan sonra ısrarcı olunmamıştır.

Sonuç

Kûtü'l Amâre'de elde edilen zafer, Osmanlı Devleti ve bölge tarihi açısından son derece önemli bir başarıdır. İngiltere açısından da bölgede yürütülen politikalarda her zaman dikkatli olmalarını gerektirecek ve ileriye dönük yaşanacak gelişmelerde ders niteliğinde olacak önemli bir sonuçtur. Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı içinde her ne kadar elindeki imkânlar oldukça kısıtlı da olsa çok cepheli bir savaşın içerisinde büyük bir başarıya imza atmıştır. Ne var ki Kûtü'l Amâre hadisesi bir anda ortaya çıkmamış, uzun soluklu bir siyasetin yansıması olarak kendini göstermiştir. Fakat burada elde edilen başarı, Osmanlı Devleti tarafından sonrasında destekleyici başka başarılarla muhafaza edilememiştir. Bunda en önemli faktörlerden birisi de İngiltere'nin bölge üzerinde olan politikalarının köklü, kapsamlı ve çok yönlü olmasıdır.

İngiltere; Irak ve Basra Körfezi'ni Hindistan'la kurduğu bağdan itibaren önemli kabul etmiş ve bu yol üzerindeki güzergâhların İngiliz çıkarlarına hanel getirmeyecek şekilde korunmasına ve gerekirse buralara yerleşilmesine dair uzun soluklu bir politika takip etmiştir. Kızıldeniz, Aden Körfezi ve Basra Körfezi'ndeki gelişmeler, bu yönüyle istikameti Hindistan'a dönük ama İngiltere'de tasarlanan politikalar olması bakımından dikkati çekmektedir. Bu noktada, Basra Körfezi'ne yerleşmesi de zaman içinde gerçekleşmiştir. Söz konusu bu araştırmada en dikkat çekici noktalardan birisi de İngiltere'nin Hindistan üzerinde kesin bir şekilde yerleşmesiyle burayı Hindistan çevresindeki çıkarlar için bir üs gibi kullanma becerisi olmuştur. Hindistan'daki İngiliz varlığı, bölgeyi tanıyan asker ve sivil birçok kişinin saha tecrübesi kazandığı ve yetiştiği bir yer olmuştur. Hindistan'ın İngiltere'yle olan çok yönlü bağları da bu duruma müsait bir zemin hazırlamıştır. Hindistan'a sağlam ve kesin bir şekilde yerleşmesi de gerek bölgedeki yerel güçlere ve merkezi devletlere bir baskı oluşturmak ve

¹²⁴ HR.SYS. 2565/8.

ortaya çıkan her fırsatta İngiliz menfaatlerini genişletmek üzerine hareket edilmesini gerekse de rakip Avrupa devletlerinin bu nüfuzu tehdit etmelerine müsaade etmeyecek önlemlerin alınması kolaylaşmıştır.

19. yüzyıl içinde dikkat çeken bir diğer husus da İngiltere'nin ilk olarak 1839'da Aden'de başlattığı bölgeye yerleşme ve kontrol altına alma teşebbüsünün artarak devam etmesidir. Bu genişleme süreci, Kızıldeniz ve Aden Körfezi'nin Arap Yarımadası ve Afrika sahillerinde gerçekleştiği gibi, bir süre sonra Basra Körfezi'nde de görülmeye başlanmıştır. Bu noktada İngilizler açısından I. Dünya Savaşı'nda Bahreyn'e ayrı bir önem verilmiştir. Bunu destekleyecek mahiyette olmak üzere de Basra Körfezi'ndeki deniz trafiğinin kontrol edilmesi, İngilizler açısından taviz verilmez bir başlık olmuştur. 19. yüzyılda şekillenen ve gelişen bu baskın İngiliz nüfuzu, I. Dünya Savaşı esnasında İngilizlere büyük bir özgüven kazandırmıştır. Fav gibi müstahkem bir noktaya Osmanlı Devleti'nin bir istihkâm yapmasına dahi müdahale edecek olan bu özgüven, Fav'ın işgali ve Basra'nın düşmesiyle İngiliz birliklerinin Bağdat önlerine kadar nasıl hızlı bir şekilde geldiklerinin de izahı gibi durmaktadır.

İngiltere'nin büyük bir özgüvenle Fav ve Basra'yı almasıyla başlayan işgal süreci, ilk olarak Selman-ı Pak'ta durdurulmuş ve İngiliz birliklerinin Kûtü'l Amâre'ye çekilmesine neden olmuştur. Uzunca bir süre devam eden kuşatmayı yarmak için yapılan hamleler ve Townshend ile adamlarını kurtarmak için girişilen tüm teşebbüsler sonuçsuz kalmıştır. Neticede bölgede Osmanlıların kazandığı bu zafer, büyük bir şaşkınlığa ve hayal kırıklığına sebep olmuştur. Osmanlı Devleti'nin ve müttefiklerinin olası bir başarısında bölge üzerinde tahmin edilenden daha fazla etki yaratması beklenen bu başarı, Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'nı kaybetmesi, İstanbul ve Anadolu'daki topraklarının büyük bir kısmının işgale uğramasıyla gölgede kalmıştır. Ancak her ne olursa olsun, ortaya çıkan başarı takdire şayandır.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

A.MKT.UM. 403/17.

BEO. 516/38671; 1358/101791

DH.ŞFR. 63/146; 63/202; 63/207; 63/286

HAT. 829/37503F; 1171/46332

HR.SYS. 2221/77; 2222/41; 2224/50; 2229/61; 2254/40; 2254/51; 2565/8;

İ.HR. 89/4381.

Y.A.HUS. 215/60.

Y.MTV. 181/135.

Y.PRK.SGE. 4/76.

Y.PRK.SRN. 3/22.

Araştırma İnceleme Eserler

Akalın Durmuş-Parlaz, Selim. *XIX. Yüzyılda Doğu Afrika'da Osmanlılar ve İtalyanlar*. İstanbul: Kesit Yayınları, 2015.

Akalın, Durmuş. "Aden'in İşgali ve İşgalden Sonra Osmanlı Devleti'nin Kızıldeniz'de Aldığı Tedbirler." *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIX/2, 2014, ss. 357-404.

Akalın, Durmuş. "İngiltere ve Osmanlı Devleti Arasında Perim Adası (1798-1914)." *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı 56, 2014, ss. 233-263.

Akalın, Durmuş. "Somali'de Berbera Limanı ve Osmanlı Devleti'nin Bölge Üzerindeki İddiaları (1839-1894)." *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIX/1, 2014, ss. 1-35.

Akalın, Durmuş. "XIX. Yüzyılda Aden Körfezi'nde Avrupalı Güçler ve Osmanlı Devleti." *I. Uluslararası Sosyal Bilimler Araştırmaları Kongresi*, Ed. Hasan Kara, Saraybosna, 2015, ss. 55-68.

Akalın, Durmuş. "Yemen'de Şeyh Said Adlı Arazi Çevresinde Osmanlı-Fransız Rekabeti (1868-1912)." *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXX/1, 2015, ss. 1-44.

Akalın, Durmuş. "Yemen'in Kuzeyinde Osmanlı İdaresinin Yeniden Tesis Edilmesi ve Mekke Şerif Muavini Kıbrıslı Tevfik Paşa (1848-1851)." *Mediterranean Journal of Humanities*, V/1, 2015, ss. 17-42.

Akalın, Durmuş. *Süveyş Kanalı*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2015.

Bilge, Mustafa. "Kut'ül Amare." *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt 26, s. 503.

Bolat, İsmet. "İngiltere Savunma Bakanlığı Kayıtlarına Göre I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti ve İran Arasındaki Ulaşım Yolları." *The Journal of Academic Social Science Studies*, Vol. 6 Issue 3, 2013, pp. 1067-1107.

Çetinkaya, Ali. *Askerlik Hayatım 1914-1922*. Yay. Haz.: Oktay Şimşek-Zeki Dilek. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2012.

Çifci, Erhan. *Kutü'l-Amare Kahramanı Halil Kut Paşa'nın Hatıraları*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2016.

Darkot, Besim. "Kut'ül Amare." *MEB İslam Ansiklopedisi*, Cilt 6. Eskişehir, 1997, ss.1060-1061.

Galbraith, John S.. "No Man's Child: The Campaign in Mesopotamia, 1914-1916." *The International History Review*, Vol. 6, No. 3, Taylor&Francis, 1984, pp. 358-385.

Gardner, Nikolas. *Kut'ül Amare Mezopotamya'da Bir Savaş (1915-1916)*. İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2016.

Kara, Ahmet H.-Erol, Ertan. "100. Yılında Kut'ül Amare Savaşı'nı Hatırlamak: İngiliz Askerlerinin Hatıralarında Kut'ül Amare'de Savaşın Ötesinde Yaşananlar." *Turkish Studies*, Vol. 10/13, Ankara, 2015, ss. 123-140.

Küçükvatan, Mahirç "İngiliz Basınında Osmanlı'nın Kut'ül Amare Zaferi." *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XIII/26 2013, ss. 55-85.

Polat, Ü. Gülsüm. “Esir Kut Komutanı Townshend’in İstanbul’a Getirilişi ve İngiliz Savaş Basınına Müdahale.” *Akademik Ortadoğu*, Cilt 9, Sayı 2, 2015, ss. 131-145.

Sakin, Serdar. “Birinci Dünya Savaşı’nda Irak Cephesinde Osmanlı Devleti ile İngiltere Arasında Çarpışmalar (1915).” *Akademik Bakış*, Cilt 4, Sayı 7, 2010, ss. 133-152.

Satia, Priya. “Developing Iraq: Britain, India and the Redemption of Empire and Technology in the First World War.” *Past&Present Society*, No. 197, 2007, pp. 211-255.

Saygı, Tarık. *İngiliz Generali Townshend ve Türkler*. İstanbul: Parola Yayınları, 2016.

Shahvar, Soli. “Tribes and Telegraphs in Lower Iraq: The Muntafiq and the Bagdad-Basrah Telegraph Line of 1863-65.” *Middle Eastern Studies*, Vol. 39 No. 1, Taylor & Francis, 2003, pp. 89-116.

Sluglett, Peter. “The Resilience of a Frontier: Ottoman and Iraqi Claims to Kuwait, 1871-1990.” *The International History Review*, Vol. 24, No. 4, Taylor&Francis, 2002, pp. 783-816.

Taşköprülü Mehmed Efendi. *Irak Cephesi’nden Burma’ya Savaşın ve Esaretin Günlüğü*. Yay. Haz.: Mesut Uyar-Ahmet Özcan. İstanbul: Türkiye İş bankası Yayınları, 2015.

Townshend, Charles V. F.. *Mezopotamya Seferim, Kurna, Kut’ül Amare ve Selman-ı Pak Muharebeleri*. Çev.: Gürol Koca. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2012.

Üzen, İsmet. “İngilizlerin Kudüs’ü Ele Geçirmesi ve Generak Edmund H.H. Allenby’nin Kudüs’e Törenle Girişi (9-11 Aralık 1917).” *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 19, Sayı 2, Elazığ, 2009, ss. 329-344.

Üzen, İsmet. “Türklerin Kut’ül Amare Kuşatması Sırasında İngiliz Ordusunda Bulunan Hintli Askerlerin Tutumu (Aralık 1915-Nisan 1916).” *Akademik Bakış*, Cilt 2, Sayı 3, 2008, ss. 81-102.